

VERHANDELINGEN
NIEUWE REEKS Nr 35 / 2010

EMILE POSSOZ

1885 - 1969

Een bewogen leven in het teken
van Cardijn en Congo

Piet Clement

Keramiek-relief - Missie van de Missionarissen van het Heilig Hart te Bamanya, Democratische Republiek Congo (foto 2008, P. Clement)

COLOFON

Raad van Bestuur:

Raymond Clement (voorzitter)
Johan Vanvolsem (onder-voorzitter)
André Vancutsem (secretaris)
Ghislain Sablon (penningmeester)
Zeger Desmet
Marcel Franssens
Guy Lernout
Vic Lories
Christa Pettit
Christian Reumont
Ghislain Stas
Dirk Vandenplas
Johan Vencken
Rudolf Verleyen
Maaike Vranken

Adviescomité:

Rene Borremans
Victor Ghysels
Jurgen Vandeboermet
Herman Vandormael

Redactie:

redactie@hallensia.be
Raymond Clement
Guy Lernout
Vic Lories
Dirk Vandenplas
Johan Vanvolsem
Johan Vencken

Redactieraad:

Leden van de Raad van Bestuur

Secretariaat en Redactieadres:

Hendrik Consciencestraat 31
1500 Halle
andre.vancutsem@hallensia.be

WEBSITE:

www.hallensia.be
info@hallensia.be

ABONNEMENT

Gewoon lid: € 25,00

Steunend lid: € 30,00 (of meer)

Inclusief lidmaatschap van de
Kring, abonnement op *Hallensia*
en *Verhandelingen*.

STORTING OP REKENING

BE64.0010.9717.2252 van de Kon.
Geschied- en Oudheidkundige Kring,
p/a Ghislain Sablon,
J. Dermaegtsstraat 30
1673 Beert

LOS NUMMER

€ 10,00 + verzendingskosten

Elke auteur is verantwoordelijk voor zijn
bijdrage en tekent voor zijn eigen artikel.

VOORWOORD

Geachte lezer,

naar aanleiding van 50 jaar onafhankelijkheid van Congo behandelt deze *Verhandeling* de betekenissen van de Hallenaar Emile Possoz in onze gewezen kolonie. Zoals de titel aangeeft: "Emile Possoz, 1885-1969. Een bewogen leven in het teken van Cardijn en Congo.", heeft de auteur dr. hst. Piet Clement (1) in deze biografie niet alleen het leven van Emile Possoz (2) grondig uitgespit, maar ook zijn betekenis voor Congo en zijn relatie met Monseigneur Cardijn de stichter van de Katholieke Arbeiders Jeugd, de K.A.J.

Auteur Piet Clement, geboren in Halle in 1966, werkt sedert 1995 als historicus en hoofd van de bibliotheek en archiefdienst op de Bank voor Internationale Betalingen - een internationaal samenwerkingsverband tussen centrale banken - in Basel, Zwitserland. In opdracht van de BIB verzorgde hij samen met professor Gianni Toniolo voorbereiding en publicatie van een geschiedenis van de BIBbank (3) vanaf haar ontstaan in 1930 tot het einde van het monetair systeem van Bretton Woods in 1973. Hij publiceert geregeld over internationale financiële geschiedenis. (4)

Sedert enkele jaren verdiept Piet Clement zich ook in de Belgische koloniale geschiedenis. Dit leidde o.m. tot een artikel over de reis die koning Albert I in 1928 ondernam doorheen Belgisch Congo. (5) In de literatuur die hij hiervoor doornam maakte hij toevallig kennis met de figuur van Emile Possoz. Als Hallenaar en lid van onze Kring bracht dit hem ertoe leven en werk van deze nagenoeg vergeten Halse koloniaal verder te onderzoeken.

Wat klein begon als een zijspiongetje in een breder onderzoek naar de landproblematiek in Belgisch Congo, groeide uit tot een volwaardige biografie, gebaseerd op doorgedreven spoorwerk in archieven in Brussel, Leuven, Sint-Truiden, tot zelfs in de Democratische Republiek Congo toe en op een uitvoerig gesprek met Emile Possoz' enige nog levende hoogbejaarde zoon: Paul Possoz.

De even verrassende als gevarieerde levensloop van Emile Possoz toont een in vele opzichten moderne en ruimdenkende man, een pionier zelfs en tegelijk ook iemand die zijn leven lang onwrikbaar trouw bleef aan zijn jeugdidеalen en jeugdvriendschappen, in het bijzonder die met Jozef Cardijn.

Voor Emile Possoz geldt wat bij geschiedenisonderzoek zo vaak voorkomt: van zodra men onder de oppervlakte kijkt en wat dieper graaft, blijkt alles veel complexer en ook veel genuanceerder dan men zich voordien ingebeeld had.

Raymond Clement

(1) Hij behaalde in 1995 een doctoraat in de geschiedenis aan de K.U.Leuven met een proefschrift over de geschiedenis van de Belgische overheidsfinanciën (1830-1940) dat vervolgens bekroond en uitgegeven werd door de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten: Piet Clement, *Government Consumption and Investment in Belgium 1830-1940. The Reconstruction of a Database*, 2000, Leuven University Press.

(2) Emile was de oudste zoon van notaris Joseph Possoz, stichter van onze Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring.

(3) Gianni Toniolo (with the assistance of) Piet Clement, *Central Bank Cooperation at the Bank for International Settlements. 1930-1973*, Cambridge University Press, 2005.

(4) Claudio Borio, Gianni Toniolo, Piet Clement e.a., *Past and future of central bank cooperation*, Cambridge University Press, 2008.

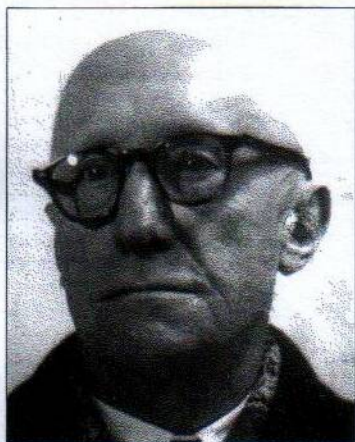
(5) Piet Clement, *Het bezoek van koning Albert I aan Belgisch Congo. 1928. Tussen propaganda en realiteit*, in Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis XXXVII, 2007, nr.1-2, p.175-221.

EMILE POSSOZ

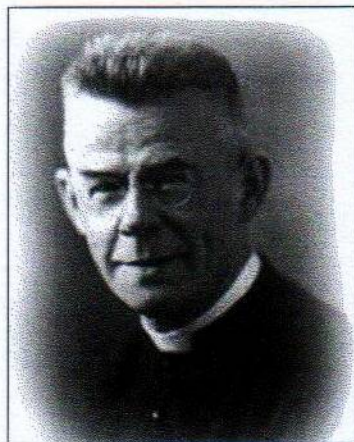
1885 - 1969

Een bewogen leven in het teken
van Cardijn en Congo

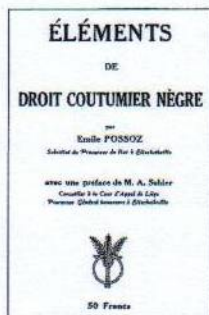
Piet Clement

Emile Possoz, foto identiteitskaart, ongedateerd.

Jozef Cardijn (1882-1967)

Emile Possoz, 1885-1969

Een bewogen leven in het teken van Cardijn en Congo

door Piet Clement(1)

In oktober 1945 verscheen in Elisabethstad – het huidige Lubumbashi – een opmerkelijk boek: *La philosophie Bantoue* van de hand van de franciscaan Placied Tempels. (2) Het werk, oorspronkelijk in het Nederlands geschreven, was een schot voor de boeg van de gezagsgetrouwe kerkelijke hiërarchie en haar traditionele opvattingen over kerstening en kolonisatie. (3) Vereenvoudigd luidde de centrale these van pater Tempels dat de Bantoes – de verzamelaar naam waarmee de inheemse volkeren in het toenmalige Belgisch Congo werden aangeduid – een eigen, rationeel filosofisch stelsel kenden, en dat enkel een kerstening die expliciet refereerde naar, ja bouwde op al het waardevolle dat reeds in die Bantoe-filosofie besloten lag, kans op slagen had. Deze visie druiste lijnrecht in tegen de in Europa overheersende opinie dat de 'zwarten' ten prooi waren aan een irrationeel wereldbeeld, overheerst door bijgeloof en magie, waarmee *tabula rasa* diende gemaakt te worden om zo deze 'primitieve volkeren' tot het enig ware christelijke geloof en de daarmee vervlochten westerse beschaving te kunnen leiden. Tempels' boek deed heel wat stof opwaaien. De discussies die het uitlokte, hebben het tot een vaste waarde gemaakt in de moderne Afrikaanse filosofie. (4)

Het is een opmerkelijk fait-divers dat het voorwoord bij de eerste editie van *La philosophie Bantoue* geschreven werd door de Hallenaar Emile Possoz. Tempels had Possoz hierom verzocht als een uitdrukking van zijn erkentelijkheid. Possoz had immers een rol gespeeld bij het totstandkomen van het boek, zoals Tempels in een brief aan hem erkennen: "U hebt me gedwongen te expliciteren en te synthetiseren", en "...als die synthese dan toch noodzakelijk was, nuttig kan zijn en invloed zal

gaan hebben op zeer brede schaal, dan is het de vrucht die ons Heer uit ons samenkomen helpen rijpen heeft". (5) Tempels was overigens niet de enige die erkende door Emile Possoz beïnvloed te zijn geweest. In juli 1945 schreef pater Gustaaf Hulstaert, wetenschapper-missionaris en kenner van het Congolese Mongo-volk, over Possoz, met wie hij een drukke briefwisseling onderhield: "Bien sûr, j'attache une grande importance à son jugement". (6) De invloed van Possoz op deze vooraanstaande denkers in het koloniale en missie-milieu in het midden van de vorige eeuw, heeft een enkele onderzoeker er zelfs toe verleid de term "possozianisme" te lanceren. (7)

Wie was Emile Possoz? De speurtocht naar het leven en werk van deze nagenoeg vergeten Halleenaar, voerde eerst naar Leuven, waar het Katholieke Documentatiecentrum (Kadoc) de brieven bewaart die Possoz aan pater Tempels schreef. De papieren van Possoz zelf, waaronder ook de brieven van Tempels aan hem, bevinden zich dan weer in het archief van de minderbroeders te Sint-Truiden (maar zullen binnenkort overgedragen worden aan het Kadoc). (8) Onder die papieren bevindt zich een uitvoerig manuscript "Uit mijn leven" dat Possoz luttele jaren voor zijn dood schreef. Het is een belangrijke bron voor dit artikel. Tenslotte zijn tot op heden een aantal documenten van Emile Possoz, daaronder zijn uitvoerige correspondentie met pater Gustaaf Hulstaert, bewaard in het archief van het Centrum Aequatoria te Bamanya bij Mbandaka (het vroegere Coquilhatstad) in de Democratische Republiek Congo. (9) Zoals duidelijk zal worden, stonden in Emile Possoz' bewogen leven twee gegevens centraal: Cardijn en Congo. Beide vormen de rode draad doorheen dit artikel.

De ouders van Emile Possoz: Joseph Possoz (1857-1942) en Joséphine Herinckx (1856-1944)

Aan hem heb ik alles te danken...

Emile Possoz was de oudste zoon van notaris, schepen en stichter van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring Halle, Joseph Possoz (naar wie het Halse Possoz-plein werd vernoemd), en van de brouwersdochter Joséphine Herinckx. Hij werd geboren op 8 mei 1885 te Halle, in het ouderlijk huis gelegen aan de Ninoofse poort vlak naast het oude kerkhof (nu het warenhuis GB-Carrefour). Emile was de oudste van acht kinderen, vijf jongens en drie meisjes.

In het huis tegenover dat van de Possoz woonden toentertijd de gebroeders Rik en Jef Cardijn. De ene was kolonhandelaar, de andere melkboer. Eén van de vroegste herinneringen van Emile Possoz was dat hij, zijn zus Marie en de zoon van overbuur Rik, Jozef Cardijn, samen speelden. (10) Jozef Cardijn, geboren op 18 november 1882, was tweeënhalve jaar ouder dan Emile.

In 1891, Emile was nog geen zes, verhuisde de familie Possoz naar een grotere woonst met

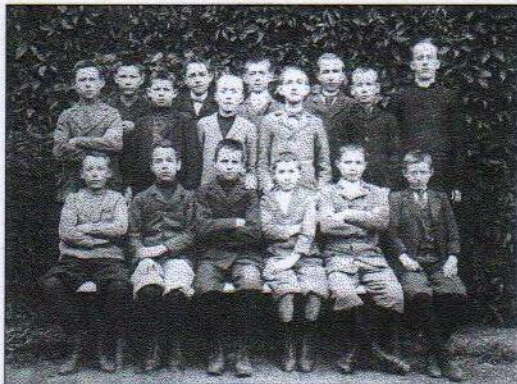

Lodewijk Van Dyck (1858-1924), onderwijzer aan het Instituut Notre Dame te Halle, kreeg ook Emile Possoz en Jozef Cardijn in zijn klas.

binnenkoer en tuin in de Dekenstraat in Halle. (11) Vader Joseph had het huis gekocht van notaris Dupont en liet nog een aanpalende woning bouwen voor Emile's grootmoeder, bij wie hij als kind het grootste deel van zijn tijd doorbracht. Van 1891 tot 1899 liep Emile school in 'den Instituut' in Halle (het latere Onze-Lieve-Vrouw College, nu Heilig-Hart

College), onder meer bij meester Van Dijk, "de grote Kempenaar met langen baard".

Na twee jaar Latijnse studies aan het Instituut, werd Emile Possoz op 13-jarige leeftijd naar Mechelen gestuurd om er in het kleinseminarie zijn humaniora af te maken (1898-1902). (12) Hier ontmoette hij opnieuw zijn vroegere speelkameraad en stadsgenoot Jozef Cardijn, maar ook andere toekomstige 'grootheden' zoals Arthur Boon, latere voorzitter van het Davidsfonds, of Jules Van Nuffel, componist en latere directeur van het Lemmens-instituut. Het was echter vooral Jozef Cardijn die een diepe en, zo zou blijken, onuitwisbare indruk maakte op de jonge Emile. Rond die tijd ook stichtte Cardijn in Halle de studentenkring "Hooger Leven", met de actieve steun van onder meer Emile Possoz. Edmond Malbecq werd er de voorzitter van en ook de Vlaamsgezinde liberaal – een zeldzaam-

Klasfoto Institut Notre-Dame, midden jaren 1890. Zittend, derde van rechts: Emile Possoz; staande, derde van links: Jozef Cardijn. (foto: Rijksarchief, Papieren Cardijn, farde 1714).

heid toentertijd – Jozef Desmet, één van de latere grondleggers van Sabena, was van de partij. Op de vergaderingen werd door één van de leden een referaat gehouden over een onderwerp van maatschappelijk of wetenschappelijk belang. Daarna werd er biljart gespeeld of gekaart. De leden deden een inspanning 'beschaafd' Nederlands te spreken: "Maar dat hield geen steek, men kon zo geen medestrijders aanwerven. Bij het spel, na de vergadering, verviel men dadelijk in het Hals; en op straat spotten onze kennissen met ons, door ons in 't goet Vlaams te begroeten'. (13)

Nog in zijn levensavond herinnerde Possoz zich de lange wandelingen van de seminarie-studenten in

De acht kinderen van Joseph Possoz en Joséphine Herinckx in 1900. Emile staat tweede rechts. (1)
 (1) Deze en voorgaande fotos werden vriendelijk ter beschikking gesteld door Louis Possoz, kleinzoon van Emile Possoz.

Mechelen, waarbij hij mee voorop liep, Cardijn bijbenend, die vurig sprak over idealisme en geloof: "Eén van de eerste gedachten waarmee Cardijn dweepte bleef lang die van ideaal... Ieder jong mens moest zich een ideaal vormen om te ontsnappen aan het nietige en aardse van het leven", en "...Cardijn leerde mij de liefde die hij voor Jezus, als mens, had en de liefde die Jezus, als mens en God, hem en mij toedraagt". (14) Gevat in die sfeer van een idealistisch en ietwat romantisch-geëxalteerd katholicisme, ontwikkelde zich tussen beide een intieme vriendschap, waarbij de jonge Emile Possoz opkeek naar de iets oudere Cardijn als een discipel naar zijn leermeester.

De vriendschap tussen de studenten Possoz en Cardijn vond zijn weerslag in een uitvoerige correspondentie, die ze vanaf 1903 tot in 1907 onderhielden. Na afloop van hun humaniorastudies in 1902, trok Emile Possoz eerst naar Namen om er, in het voetspoor van zijn vader, gedurende twee jaar aan het Collège de la Paix filosofie en letterkunde te volgen en vervolgens naar Leuven om er rechten te studeren. Jozef Cardijn bleef intussen in Mechelen, waar hij aan het grootseminarie zijn theologisch-filosofische studies verderzette en zich voorbereide op de priesterwijding. De brieven die Jozef Cardijn aan Emile Possoz schreef – soms twee of drie per week – getuigen van zijn grote dadendrang en idealisme. Zo op 6 mei 1906: "Ik wil worden een man vol woord en daad, die overgieten zal in anderen al het-

geen waarvan hij vol is en overloopt". Of nog op 14 juni 1906, bij het vooruitzicht dat hij zijn beste jaren zal moeten slijten met het onderwijzen van Grieks en Latijn: "Dat is zoo gansch buiten mijn ideaal dat menschen te vormen is, dat leven wil geven, geestelijk, zedelijk, verstandelijk door een opvoeding van heel de mensch", en "Mijn ideaal is te werken op anderen, opdat zij in den nederigsten toestand zelf, gelukkig wezen en leven". (15)

De paden van de twee jeugdvrienden kruisten mekaar opnieuw in september 1906. Jozef Cardijn was pas door kardinaal Mercier tot priester gewijd en had van hem de toestemming gekregen in Leuven politieke en sociale wetenschappen te gaan studeren. Emile zat nog in Leuven 'op kot' om er zijn rechtenstudies te voltooien. Ze ontmoetten mekaar geregeld en discussieerden dan honderduit met studie- en kotgenoten. Meer dan een halve eeuw later herinnerde Emile Possoz zich nog hoe hij Cardijn ging opwachten op het binnenplein van het Amerikaans College in Leuven, waar de jonge priester vaak vertoefde om Amerikaanse missionarissen te overtuigen. (16) Cardijn sprak over mystiek en ascese, over idealisme en apostolische vriendschappen, en vond een gretig toehoorder in Emile Possoz, die zich in zijn afkeer voor het formalisme van de kerkelijke hiërarchie bevestigd zag. In de intens beleefde vriendschap tussen deze twee jonge twintigers stonden waarheid, eerlijkheid en oprecht geloof centraal, wars van de hypocrisie en opper-

vlaagheid die ze rondom zich ervoeren. Hoe diep Cardijn Possoz geraakt had, blijkt wel uit de memoires die hij bij het einde van zijn leven optekende: "Aan hem heb ik alles te danken", en "Onze vriendschap bestond voor eeuwig". (17)

Nauwelijks enige maanden later kreeg die innige vriendschap echter een zware klap waar ze nooit meer van herstelde. De episode was een groot trauma in het leven van Emile Possoz, en had ook ernstige gevolgen voor Jozef Cardijn. Terwijl beide hun apostolische vriendschap onder meer in hun briefwisseling verder verdiepten, kwam Cardijn nu ook geregeld bij de familie Possoz aan huis. Daar leerde hij Emile's zusters kennen. De oudste van de drie zussen, Marie, stond al snel, net als haar broer, in volle bewondering voor de welbespraakte Cardijn. En die genegenheid was duidelijk wederzijds. Op 19 mei 1906 schreef Jozef Cardijn aan Emile Possoz: "Waarom zie ik zoo gaarne uwe zusters, uw Marieken? ... Ik zou er Godinnen van schoonheid willen van maken" (18) Het duurde niet lang of Cardijn begon brieven te schrijven aan Marie Possoz en omgekeerd. Emile Possoz fungeerde als tussenpersoon en brievenbezorger. Het drietal voelde zich nauw verbonden in wat ze in hun eigen woorden een mystieke, apostolische vriendschap noemden. Vader Joseph Possoz maakte zich echter in toemende mate zorgen, in het bijzonder over de aandacht van de pas gewijde priester Cardijn voor zijn oudste dochter. In het voorjaar van 1907 viel hem de briefwisseling tussen Jozef Cardijn en Emile Possoz in handen. In die brieven was ook voortdurend sprake van Marie. Na veel wikken en wegen, en op aanraden van zijn vriend vicaris-generaal Vermeersch en van de Halse deken Michiels, besloot hij een audiëntie aan te vragen bij kardinaal Mercier, de hiërarchische overste van Cardijn. Mercier lijkt de zaak aanvankelijk afgedaan te hebben als de onschuldige mystieke aspiraties en hang naar moderniteit eigen aan een stel realiteitsvreemde jongelingen. Alles wijst erop dat Cardijn door kardinaal Mercier weliswaar berispt werd, maar ook niet meer. Vader Possoz stuurde zijn dochter voor wekelijkse sessies naar een nieuwe biechtvader, de jezuïet Fichet. Daarmee leek het gevaar bezworen.

Jozef Cardijn liet zich echter niet de les spellen en zette zijn briefwisseling met Emile en via hem ook met Marie Possoz gewoon verder. Vader Possoz kreeg hier opnieuw lucht van en speelde de kardinaal op zijn minst enkele van de brieven door die hij eerder in beslag had genomen. Een dergelijke miskenning van zijn gezag kon Mercier niet dulden en hij besloot hard in te grijpen. (19) In september 1907

Studenten filosofie van het Collège Notre-Dame-de-la-Paix te Namen, 1876. Emile's vader Joseph Possoz, tweede van rechts, schenkt de wijn (foto: Rijksarchief, Papieren Cardijn, folio 1714). In navolging van zijn vader studeerde Emile ruim een kwarteeuw later ook te Namen.

werd Jozef Cardijn gedwongen zijn studies in Leuven stop te zetten, en werd hij naar Basse-Wavre 'verbannen' om er lalijn te gaan onderwijzen aan het kleinseminarie (een vooruitzicht dat hem nog maar een jaar eerder met afschuw had vervuld). Hem werd op het hart gedrukt alle contacten met de kinderen Possoz te verbreken. Ook Emile Possoz werd bij de kardinaal gesommeerd en kreeg er, ongetwijfeld op vraag van vader Possoz, een flinke bolwassing. De krenking van dit onderhoud zinderde zestig jaar later nog na in de versie die Emile Possoz er van optekende in zijn levensverhaal: "Ik viel op mijn knieën en Mercier [zei]: 'Wie zijt gij?' Vraag die mij verstomde en uiterst vijandig aandeed. Toen vroeg hij mij: 'Wat hebt gij met Cardijn?' 'Vriendschap', was mijn antwoord. 'Ik ken uw vriendschap niet. (...) Vous êtes un imbécile.'" Daarop deed kardinaal Mercier Emile Possoz – nog steeds in diens eigen versie van 60 jaar later – zweren nooit meer zijn zuster Marie in betrekking te brengen met Cardijn: "Ik kon niet anders dan beloven". (20)

Mogelijk werd de kordate interventie van vader Possoz niet enkel ingegeven door zijn zorg om de eerbaarheid van zijn dochter, maar was hij ook gealarmeerd door het intieme karakter van de brieven die Jozef Cardijn en zijn zoon Emile uitwisselden. Emile Possoz zelf suggereert in zijn memoires herhaaldelijk dat zijn vader, na het lezen van de geconfiscerde brieven, bedenkingen had bij de aard van hun relatie: is dat nu vriendschap of liefde! De taal van sommige brieven komt inderdaad op zijn minst geëxalteerd over. "Mille, mijn beste, werk als een slaaf om mijnerwille. O, ik zou door het vuur springen

gen om uw geluk. Toe kom nog wat nader om samen door het leven te gaan. Bemin, en laat uwe liefde uitstralen en anderen ontsteken", schrijft Cardijn op 8 mei 1906.(21) En nog geen twee weken later:

"O Milleken, voelt gij nu toch dat beminnen het schoonste op dezen wereld is? Ik zou u willen op mijn hart drukken en u zoenen lang. (...) Waarom zie ik u nu zoo geerne? Zijt gij zoo schoon dat gij mij aantrekt door uwe schoonheid? Neen, ik bemin in u nog niet de wezenlijke schoonheid die van u zou moeten uitstralen en mij boeien. Ik bemin uwe gevoeligheid die spreekt in uwe brieven, die u zoo weerd doet lijden, die uitstraalt soms uit uwe oogen, die ik soms zou willen geuit zien in een woord, een omhelzing. En die gevoeligheid toont mij in 't verschiet op een maar half-ontwaarde schoonheid die er moet schuilen." (22)

Het was een taal, een vorm van intimiteit die de beïnvloedbare Emile diep raakte, en ongetwijfeld ook het gevoel van oprechte aandacht en waardering verleende dat hij in zijn latere leven zo vruchteloos nastreefde. Nog in de notities die hij op tachtigjarige leeftijd optekende wees hij de insinuaties, die zijn vader of kardinaal Mercier omtrent de aard van zijn relatie met Cardijn mogen hebben geuit, resoluut van de hand. "Maar die vriendschap (...) was onbaatzuchtig. (...) Hoe diep wij elkaar ook raakten in de ziel, nooit kuste ik hem, noch raakte zijn lichaam aan. (...) Ons leven in vriendschap was duidelijk een leven in deugd en door deugd, en om Hem, onze Verlosser".(23)

Wat er ook van zij, één zaak is duidelijk. De hele episode verbrak de vertrouwensband tussen vader en zoon Possoz voorgoed. Wat volgde waren, in Possoz' eigen woorden, "smartelijke jaren van strijd" met vader's wil. Terwijl Cardijn in het kleinseminarie van Neder-Waver de leerlingen van het eerste middelbaar de latijnse verbuigingen bijbracht, zette Emile, tegen heug en meug, zijn rechtenstudies in Leuven verder. In juni en opnieuw in oktober 1908 slaagde hij niet voor zijn eindexamen bij Prof Léon Mabilie, de gerenomeerde rechtsgeleerde en christen-democratische volksvertegenwoordiger. Emile was niet met zijn hart bij zijn studiekeuze, hem van thuis uit opgelegd. Zelf had hij liever voor ingenieur gestudeerd(24), maar als oudste zoon werd van hem verwacht dat hij mettertijd het notariaat van zijn vader zou overnemen. Om het deficit in zijn kennis op te halen, trok Emile voor één studiejaar naar Gent. In 1909 behaalde hij dan zijn titel in de rechten van de Katholieke Universiteit Leuven.

In het najaar van 1909 was Emile 24 jaar oud, en met zijn diploma op zak leek zijn levenspad voor hem uitgestippeld. Hij begon een stage op het notariaat van vader Possoz in Halle, met de bedoeling na verloop van tijd zijn notariaatsexamen af te leggen en zijn vader op te volgen. Maar het liep anders. De verhouding met vader Possoz bleef gespannen. Op de jaren van "strijd" volgden de jaren van stilzwijgen en gelatenheid. Het spirituele vuur bleef heel die tijd branden, ook door de vele contacten in religieuze middens die Emile in Leuven had aangeknoopt. Op een bepaald moment voelde hij zich sterk aange trokken door de Trappisten-orde en haar ideaal van een streng contemplatief leven verbonden met actieve zielenzorg buiten de kloostergemeenschap. Vader Possoz van zijn kant bleef zich blijkbaar zorgen maken om de geestelijke weerbaarheid van zijn zoon. Toen hij hem meenam voor een consultatie bij de Brusselse psychiater Glorieux, een huisvriend, ervoer Emile dat uiteraard als een zoveelste vernedering.(25) Kort daarop maakte hij zijn intentie bekend bij de Trappisten in Westmalle in te treden. In de zomer van 1911 meldde hij zich inderdaad als novice in het klooster van Westmalle. Hij zou er vijf maanden blijven. "Het was een der schoonste zomers van mijn leven. Wij hooiden samen in de weide en dronken er een fel glas bier. Vrome uren brachten wij daar samen door. Wat was God daar dicht bij de mensen!", mijmerde Emile ruim vijftig jaar later.(26) Toch bleven ook in Westmalle de onrust en de intellectuele honger knagen, en Emile Possoz begreep al snel dat het puur contemplatieve leven uiteindelijk toch niet voor hem bestemd was. In het najaar van 1911 legde Emile zijn novice-kleren weer af en kwamen zijn ouders hem in Westmalle ophalen om hem terug te brengen naar Halle: "Onderweg in de auto zuchtte mijn vader: 'Voor ons is het een groot kruis'. En dat was al".(27)

Terug in Halle stond Emile Possoz' besluit vast. Voor priester was hij niet in de wieg gelegd, maar notaris zou hij evenmin worden. In 1912 brak hij de stage op het notariaat van zijn vader af, schreef zich in op de balie te Brussel en begon er een stage bij de advocaat Alexander Braun.

De prijs van de oorlog

In juli 1914, na twee jaar stage gelopen te hebben, zorgde advocaat Braun er voor dat Emile benoemd werd tot substituut van de vrederechter in Molenbeek. Nauwelijks enkele weken later brak de Eerste Wereldoorlog uit. Emile Possoz behoorde nog tot de generatie van voor de invoering van de algeme-

ne dienstplicht in 1909/1913. Bij de loting had hij een gunstig lot getrokken en was vrijgesteld van dienstplicht. In augustus 1914, bij de Duitse inval in België, moest hij dan ook niet onder de wapens. Toch werd hij al snel met het brutale oorlogsgeweld geconfronteerd. Emile's jongste broer, de tien jaar jongere Jean, diende als korporaal bij de karabiniers in het Belgisch leger. Bij de terugtocht van zijn eenheid van Leuven naar Antwerpen, op 13 september 1914, kreeg hij bij Wespelaar een Duitse kogel in de heup. Door een ambulancier naar Mechelen gevoerd, werd Jean Possoz van daar doorgestuurd naar Brugge, ver achter het front, om er in het Sint-Jozef ziekenhuis verzorgd te worden. Daar liet hij zijn oom, die in Knokke woonde, komen. Toen die zag hoe erg Jean er aan toe was, stuurde hij meteen per bode een brief naar Jean's ouders in Halle. Halle was toen al door de Duitsers bezet (28), maar de Duitse commandant gaf niettemin vader Possoz een vrijgeleide om de frontlijn over te steken en zijn gekwetste zoon te gaan bezoeken. En zo trok Emile met zijn vader, in de paardenkar van de brouwer, door de vijandelijke linies, via Ninove en Haaltert naar Gent, en van daar met de trein naar Brugge. Daar aangekomen, konden ze enkel vaststellen hoe Jean, hoewel nog goed bij geest, vreselijke pijn leed en zienderogen achteruit ging. Van een transport naar Halle kon geen sprake zijn. Joseph Possoz aarzde niet en stuurde Emile terug naar huis om moeder te gaan halen, maar ze kwamen te laat. Jean Possoz overleed op 18 september 1914 in het Brugse Sint-Jozef ziekenhuis. Hij was amper 19 jaar oud. "Wij waren allen bereid ("sic") als hij drie dagen later aankwam langs Geraardsbergen en Edingen. De lijkwagen was overdekt met de Belgische vlag en overal stroomde de bevolking samen. (...) De begrafenis was de eerste van de oorlog te Halle met zulk een toeloop van volk". (29)

Enige tijd later raakte Emile Possoz naar eigen zeggen zelf betrokken in de oorlogsprikelen, en wel door een ophefmakend geval van oorlogsspionage. Victor Ernest (1875-1940), pacifist en socialistische schepen in Charleroi (later volksvertegenwoordiger), was bij het begin van de oorlog door de Belgische militaire autoriteiten belast met het opzetten van een inlichtingen-netwerk in bezet België. De activiteiten van het netwerk strekten zich ook tot Halle uit. Emile Possoz verhaalt in zijn memoires hoe een 'waalse dame' de Halse ingenieur Jean Jacmin benaderde met het verzoek om, in opdracht van Victor Ernest, de Duitse troepenbewegingen over de strategisch belangrijke spoorlijn Brussel-Bergen-Rijsel-Parijs gelange te slaan. (30) Emile Possoz spreekt mogelijk uit eerste hand, want hij kende Jean Jacmin goed. Ze

ontmoetten mekaar geregeld, samen met andere leeftijdgenoten zoals Edmond Malbecq en Jozef De Smet, in een café bij het Halse station. Uit patriotisch plichtsgevoel nam Jean Jacmin de opdracht aan. De ideale informant werd gauw gevonden: Victor Vandendorpe, 'Sjoenkelvoel', die herberg hield aan de Vandendorpeboomstraat vlakbij het station. Possoz had Vandendorpe, een vroegere Xaveriaan met een horrelvoet, voor de oorlog nog komedie zien spelen in 'In den Hert' bij de kerk. Vanuit het raam van zijn herberg konden 'Sjoenkelvoel' en zijn zoon Pierre dag en nacht de voorbijrijdende Duitse militaire treinen observeren. Alles wat herkenbaar was – troepen, kanonnen, vliegtuigen – werd genoteerd en doorgespeeld aan Jacmin. Die bezorgde de inlichtingen dan aan zijn contactpersoon in Brussel, gewoonlijk via een geheime brievenbus in de Koninklijke Bibliotheek. De relevante informatie werd vervolgens over de grens naar het neutrale Nederland gesmokkeld en bereikte van daaruit het geallieerde hoofdkwartier in Noord-Frankrijk.

Het spionage-netwerk, dat zich uitstreckte over een groot deel van België, werd echter naar alle waarschijnlijkheid verraden en in de winter van 1915-16 opgerold door de Duitsers. (31) Victor Ernest zelf had reeds de wijk moeten nemen naar Nederland. Eén van de achtergebleven kopstukken in België, een neef van Ernest, werd opgepakt en sloeg door. Jacmin werd op 31 december 1915 aangehouden. Vader en zoon Vandendorpe vier dagen later. Alle gevangenen werden naar Bergen overgebracht, waar ze onder erbarmelijke omstandigheden werden opgesloten. In totaal 39 aangehouden en stonden op 1 maart 1916 terecht in de schouwburg van Bergen, die als rechtszaal dienst deed. Auguste Demaeght, de latere Halse burgemeester en senator, die toen werkte voor burggraaf de Jonghe d'Ardoeye, had, volgens Emile Possoz, nog geprobeerd voor een advocaat voor Jacmin te zorgen, maar tevergeefs. Na een summier proces werd het vonnis nog diezelfde dag uitgesproken. Voor Jacmin luidde het de doodstraf, voor Victor en Pierre Vandendorpe respectievelijk 15 en 10 jaar dwangarbeid. Jean Jacmin werd in de vroege uren van 2 maart 1916 naar de vlakte van Casteau buiten Bergen gevoerd en daar, samen met zes andere gevangenen, gefusilleerd.

Het nieuws raakte in Halle snel bekend. Hoewel het stoffelijk overschot van Jacmin pas in 1919 plechtig naar Halle zou worden teruggebracht, werd al op 13 maart 1916, onder het nauwlettend oog van de bezetter, een lijkdienst opgedragen in de Halse Sint-Martinus kerk. Die dienst, een zeldzame gelegenheid tot stil protest, bracht een massa volk op de

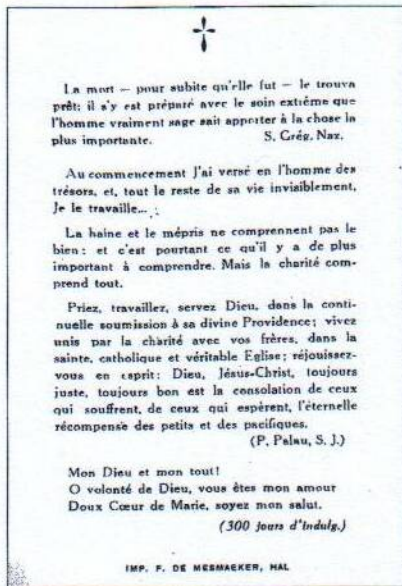

Het gewraakte doodsprentje voor Jean Jacmin (Rijksarchief, Papieren Cardijn, folie 1714).

been, en kreeg bovendien nog een staartje voor Emile Possoz. Naar eigen zeggen, had Auguste Demaeght hem immers gevraagd de tekst voor het doodsprentje van Jean Jacmin te schrijven. Nadat de doodsprentjes aan het einde van de misviering waren uitgedeeld, belandde er ook één in handen van de Duitse autoriteiten, die de tekst op de keerzijde als ongepast, lees anti-Duits, brandmerkten. (32)

Demaeght en Possoz werden op de Duitse Kommandatur in Brussel gesommeerd om uitleg te verschaffen. Demaeght, de kosten en de jongens die de doodsprentjes hadden rondgedeeld, werden veroordeeld tot betaling van een fikse boete. Burggraaf De Jonghe nam die later voor zijn rekening. Possoz zelf kwam er – zo zijn eigen relaas dat hij een halve eeuw na de feiten optekende – met een waarschuwing vanaf omdat hij geloofwaardig kon maken dat Demaeght hem verzekerd had dat zijn tekst vooraf aan de censuur was voorgelegd. Jean Jacmin kreeg na de oorlog een straat in Halle naar hem vernoemd. (33)

Intussen had Emile Possoz zijn jeugdvriend Cardijn niet helemaal uit het oog verloren. Aan Cardijn's 'verbanning' naar Neder-Waver was in 1912 een einde gekomen toen hij onderpastoor werd te

Laken. Beide vrienden ontmoetten mekaar voor het eerst sedert lang opnieuw. Maar niets was als voorheen: "...nooit spraken wij een woord over vroeger", en "geen gesprek was van enige duur". (34) De innig beleefde vriendschap en intimiteit van weleer waren weg. In juni 1915 werd Cardijn door kardinaal Mercier benoemd tot directeur van de katholieke sociale werken te Brussel, waardoor hij de zorg kreeg voor de katholieke ziekenkassen en werkliedenbonden. In die hoedanigheid kwam hij al snel in aanvaring met de Duitse bezetter. Vanop de kansel en in een open brief protesteerde Cardijn tegen de deportatie van Belgische arbeiders naar Duitsland. (35) Op 6 december 1916 werd hij opgepakt en overgebracht naar de gevangenis van Sint-Gillis. De militaire rechtbank veroordeelde hem voor opripende taal tot 1 jaar gevangenis en 150 Mark boete. De eerste brief die Cardijn in zijn cel in Sint-Gillis bereikte was van de hand van Emile Possoz. Cardijn schreef hem onmiddellijk terug: "Mijn goede vriend, het is de eerste brief die ik ontvang in mijn eenzame cel. Vele zielen denken op mij, ik weet het, maar niemand waagde het te schrijven. Ik dank U". (36) Tot Jozef Cardijn op 15 juni 1917 voortijdig uit de gevangenis werd ontslagen, wisselde hij met Emile Possoz een tiental brieven uit. Die passeerden natuurlijk allemaal langs de censuur en hun inhoud bleef daarom vooral abstract en filosofisch. Toch werpen Cardijn's

te orde 'Dames de Sainte-Julienne – Apostolines du Très Saint Sacrement' en was ingetreden in hun klooster in Namen. Einde 1916 deed ze daar tuberculose op, en op 10 mei 1917 overleed ze, net geen dertig jaar oud, in St-Joost-Ten-Noodde. Van zo gauw Jozef Cardijn enkele weken later uit de gevangenis was ontslagen en naar Laken was teruggekeerd, ging Emile zelf hem het droeve nieuws overbrengen.

De hele oorlog door bleef Emile Possoz actief aan de Brusselse balie. Hoewel hij in 1914 was aangesteld tot plaatsvervangend vrederechter in Sint-Jans-Molenbeek, verdiende hij daar naar eigen zeggen nauwelijks zijn brood mee.⁽³⁹⁾ Terzelfdertijd bleef hij ook pleiten in opdracht van advocaat Braun, maar dan nog steeds als stagiair en meestal pro deo. Volgens Possoz werden de oorlogsomstandigheden ingeroepen als rechtvaardiging voor de ongewone verlenging van zijn statuut als onbezoldigd stagiair: er waren tijdens de oorlog immers maar vijf advocaten in heel Brussel die kosteloos processen konden pleiten in het Vlaams.⁽⁴⁰⁾ Aan het einde van de oorlog kwam de positie van vrederechter in Halle vrij. Emile stelde zich kandidaat en vader Possoz deed een goed woordje bij zijn hoogstaande (katholieke) politieke vrienden, daaronder de voormalige minister van Justitie Carton de Wiart en de zittende eerste minister Léon Delacroix. Maar tevergeefs, de post werd in januari 1919 aan meester Delaruière toebedeeld.⁽⁴¹⁾ De weg terug naar het notariaat van vader Possoz was eveneens afgesneden. Emile had immers nooit het notaris-examen afgelegd. Zijn jongere broer, Joseph Possoz, had dat wel gedaan en nam in 1920 het notariaat in Halle over.

Niet alleen bracht de advocatuur niet zo veel geld in het laasje als verhoopt, Emile Possoz vond het werk zelf ook niet bijzonder bevredigend: "Mijn leven aan de balie was nog altijd vooral een leven van vervelen en wachten en niets doen en onmacht en nuttelosheid".⁽⁴²⁾ Als intellectuele verstrooiing wierp Emile zich dan maar op zelfstudie. Zo verdiepte hij zich in de na-oorlogse jaren in de principes van het vliegwezen en in de studie van de Vlaamse dialecten in Brussel en omgeving.

Tijdens de laatste oorlogsmaanden had Emile Possoz, via een gemeenschappelijke vriendin, Madeleine Debous leren kennen. Het duurde niet lang of ze hadden verkering en besloten te trouwen. Madeleine, tien jaar jonger dan Emile, was afkomstig uit Vorst. Haar vader was boekhouder en haar moeder zaakvoerder van een herenmodezaak in Brussel.

Madeleine Debous' moeder was een gescheiden vrouw, toen nog een zeldzaamheid, en dat viel ten huize Possoz niet in goede aarde. De familie Possoz had immers een streng katholieke reputatie hoog te houden. Emile's broer Etienne was een aantal jaren voordien tot priester gewijd.⁽⁴³⁾ Alvorens zijn toestemming tot het huwelijk te geven, won vader Possoz inlichtingen in over Madeleine Debous bij haar biechtvader, E.P. Leroy. Toen die bevestigde dat Madeleine een "ernstig karakter" had, willigde vader in.⁽⁴⁴⁾ Om toch geen aanstoot te geven, werd het huwelijk tussen Emile en Madeleine Debous op 7 mei 1919 in alle discretie voltrokken. Enkel de ouders van Madeleine waren bij de bescheiden plechtigheid in Halle aanwezig, vader en moeder Possoz niet. Het huwelijk werd ingezegend door Emile's broer Etienne, en broer Joseph was getuige.

Marie Possoz, jeugdvriendin van Jozef Cardijn, legde haar geloften af op 27 september 1916 (foto: Rijksarchief, Papieren Cardijn, fardé 1714).

Marie Possoz overleed aan de gevolgen van tuberculose op 10 mei 1917. Jozef Cardijn zat toen in de gevangenis van Sint-Gillis

Belgisch Congo

Emile Possoz en Madeleine Debous kregen in vier jaar tijd drie zonen: Robert (*1920), Paul (*1923) en Louis Possoz (*1924). De jongste van de drie, Louis, werd echter te vroeg geboren en kampte met een erg zwakke gezondheid. Er volgde nog een miskraam die voor Madeleine ei zo na faliekant afliep. (45) Het is rond deze tijd dat bij Emile Possoz het plan moet gerijpt zijn België de rug toe te keren. Zijn carrière in de magistratuur wilde niet echt van de grond komen. Bovendien werden de eerste na-oorlogse jaren gekenmerkt door een economische recessie en hollende inflatie, wat zich ook deed voelen in de finances van het jonge gezin Possoz. De drang om elders met een schone lei te herbeginnen was groot.

Wanneer precies Emile Possoz besloot om naar Belgisch Congo te trekken, is moeilijk uit te maken. Henri Carton de Wiart, minister van Koloniën, en een politieke vriend van vader Possoz, lijkt in 1924 of 1925 de beslissende voorzet te hebben gegeven door bij een bezoek in Halle het gebrek aan koloniale magistraten te beklagen. (46) De verzuchting was reëel. De kolonie maakte in de jaren 1920 immers een stormachtige ontwikkeling door. De mijnindustrie – op de eerste plaats de koperwinning in Katanga – en de transport-infrastructuur (spoorlijn Elisabethstad-Francqui-haven) werden in snel tempo uitgebouwd. In de jaren 1920 ging ruim de helft van alle Belgische directe buitenlandse investeringen naar Congo, waarbij vooral de Société Générale en haar dochtermaatschappij de Union Minière zich sterk engageerden. (47) Die economische expansie bracht ook een snel stijgende Belgische aanwezigheid op het terrein met zich mee. In 1919 verbleven er amper 3.673 Belgen in de hele kolonie, in 1926 waren er het reeds 9.638, en in 1930 17.676. Parallel daarmee was er ook een toenemende behoefte aan Belgische magistraten om het rechtsapparaat uit te bouwen. Dat was overigens niet alleen het geval voor de op Europese leest geschoelde rechtspraak. De koloniale overheid deed na de Eerste Wereldoorlog een inspanning om een coherent stelsel van gewoonterecht voor de inheemse bevolking uit te bouwen. Het uitgangspincipe was dat het gewoonterecht – of althans wat de koloniale overheid daaronder verstond – diende gerespecteerd te worden in zoverre het niet in tegenspraak stond met de openbare orde en met het westerse beschavingsideaal. Deze visie leidde tot het decreet van 15 april 1926 dat de inlandse rechtspraak regelde door de inrichting van inlandse rechtbanken (tribunaux indigènes) op het niveau

van de hoofdijen (chefferies), gewesten en districten, waarin Belgisch Congo administratief was ingedeeld. (48) Om deze organisatie in goede banen te leiden waren westerse geschoelde juristen nodig. Het Ministerie van Koloniën – toentertijd gevestigd aan het Brusselse Koningsplein naast de Coudenbergkerk – deed herhaalde oproepen om magistraten warm te maken voor een carrière in Belgisch Congo. De voorwaarden waren erg aantrekkelijk: een loon dat een veelvoud was van wat in België kon worden verdiend, en het vooruitzicht op snelle promoties. De uitdaging was navenant: een langdurig verblijf op ruim 6.000 km van huis, zonder moderne communicatie-middelen, in een vreemde omgeving en een voor Europeanen vaak ongezond klimaat.

Eens de beslissing gevallen was, volgde Emile Possoz in 1925 een korte opleiding aan de koloniale school in Brussel, de gebruikelijke procedure voor aanstaande ambtenaren en magistraten voor ze naar de kolonie werden gestuurd. Einde februari 1926 vertrok hij voor de eerste keer naar Congo, vergezeld door zijn echtgenote en hun twee oudste zonen. De ziekelijke Louis werd in België aan de zorgen van de zusters in Kontich toevertrouwd. Hij overleed er enkele maanden later. De overtocht naar Congo gebeurde per pakketboot vanuit Antwerpen, via de Canarische eilanden tot in Matadi, de diepzee-haven aan de Congo-stroom. De boottocht duurde zo'n twee weken. Vanuit Matadi reisden de nieuw-aangekomen koloniale door naar het nabijgelegen Boma, tot 1926 de hoofdstad van Belgisch Congo, of stegen op de zogenaamde 'train blanc' die hen rechtstreeks naar de nieuwe hoofdstad Leopoldstad bracht, 360 km verder landinwaarts. In de hoofdstad kregen ze dan de details omtrent hun benoeming en definitieve bestemming te horen. Voor Emile Possoz bleek dat Niangara te zijn in de provincie Orientale, helemaal in de noord-oostelijke bovenhoek van de uitgestrekte kolonie. (49)

Alle koloniale ambtenaren en magistraten – zoals trouwens ook de meeste Belgen in dienst van de privé-maatschappijen – volbrachten een dienst of 'termijn' van drie jaar in Congo, gevolgd door een betaald verlof van zes maanden in het moederland. Emile Possoz zou van 1926 tot 1945 in totaal vijf 'termijnen' in Belgisch Congo volbrengen (zijn laatste termijn viel als een gevolg van de oorlog langer uit dan de gebruikelijke drie jaar).

De reis van Leopoldstad naar Niangara, Emile Possoz' eerste post, over de Congo-rivier nam verschillende weken in beslag. Niangara was een gewest-hoofdplaats aan de Uele-rivier in het hart van de

Een groepsfoto van de kleine blanke gemeenschap in Niangara in 1926 toont Emile Possoz (achteraan, vijfde van rechts) half verscholen achter zijn echtgenote; van de beide zonen – Robert en Paul – geen spoor!

katoenstreek in Noord-oostelijk Congo. Katoen was er na de Eerste Wereldoorlog door de koloniale overheid als plichtcultuur ingevoerd. Dit hield in dat de Congolese landbouwers – zeer tot hun ongenoegen – gedwongen werden zelf katoen te telen voor de uitvoer naar België, of een minimum aantal dagen per jaar moesten werken op de katoenvelden van het dorpshoofd. (50) Tal van geschillen behandeld door de inlandse rechtbanken (tribunaux indigènes) hielden dan ook verband met de katoenteelt. Emile Possoz verbleef slechts enkele maanden in Niangara. Hij werkte er zich in als gerechtelijk magistraat "à titre provisoire", maar werd reeds na korte tijd doorgestuurd naar Irumu, verder oostelijk in het Ituri-district (zie kaart op laatste pagina). Daar zou hij met zijn gezin tot in het voorjaar van 1928 verblijven.

Het Ituri-district – de streek van weelderige wouden, hoge bergtoppen en vulkanen, en van het schilderachtige Albert-meer – betoverde Possoz door zijn schoonheid. Hij beweerde dat hij 's ochtends bij helder weer vanuit zijn slaapkamer 100 kilometer verderop de gletsjers van de 5.000 meter hoge pieken van het Ruwenzori-gebergte kon zien weerspiegelen. (51) Het leven in de volle natuur was een opwindende ervaring, niet enkel voor Emile Possoz, maar ook voor zijn jonge kinderen Robert en Paul. Begeleid door hun zwarte boys gingen ze vissen in de Ituri-

rivier, om daarna de vis te verkopen in het nabijgelegen soldatenkamp en met het verdiende geld sigaretten te gaan kopen bij de Indische handelaars. Zo gauw ze het huis uit waren, wierpen ze hun schoentjes in het hoge gras en liepen 'baarvoets' (blootsvoets) hun zwarte begeleiders achterna. Zo kwamen ze vaak in de omliggende dorpen, waar ze ook mee-aten wat de pot schafte. Ze pikten het swahili dat in de streek gesproken werd al spelerwijze op. Tot op vandaag behoudt Paul Possoz, Emile's enige nog levende zoon, een vage maar weemoedige herinnering aan die vrije, avontuurlijke en ongedwongen jeugdjaren in de Congolese 'brousse'. (52)

Emile Possoz' werk hield in dat hij vaak onderweg was. Het Ituri-district was voor de kolonisator vooral belangrijk omwille van de mijnactiviteit (onder meer de beroemde goudmijnen van Kilo-Moto) en de koffie-plantages. De eerder schaarse blanke bevolking leefde er erg verspreid. Om enquêtes te voeren, en om bij gelegenheid zelf pleidooien te aanhoren en vonnissen uit te spreken – gezien de personeelsschaarste moest een magistraat in Congo immers flexibel zijn – reisde Emile Possoz alle gewesten in het Ituri-district af. Aanvankelijk nog in de draagstoel (tipoy), gevolgd door een kolonne zwarte dragers, nadien, naarmate het wegennet uitgebreid werd, steeds vaker per auto.

Irumu, oktober 1926. Emile Possoz met zijn echtgenote Madeleine Debous en kinderen Robert en Paul, omgeven door hun kok, huishoudhulp en boys.

Door zijn talrijke verplaatsingen leerde hij in korte tijd tal van plantage-uitbaters, kaderleden van de mijnen, gewestbeheerders en missionarissen kennen. Onder blanken werden contacten gemakkelijk gelegd en voelde men zich solidair temidden een in wezen toch vreemde en geïsoleerde omgeving. Niettemin bewaarde Emile Possoz, deels uit hoofde van zijn functie, een zekere afstandelijkheid. Het gevoel van isolement moet allicht het grootst geweest zijn voor Emile's echtgenote Madeleine Debous, die vaak met de kinderen alleen in Irumu achterbleef terwijl haar man op dienstreis was. Toch lijkt het er op dat het gevoel van een nieuw begin en van Congo als een land van belofte overheerste. Emile Possoz schreef er geregeld sonnetten en vele jaren later, terugblikkend op zijn eerste termijn in Irumu, mijmerde hij: "Wij waren daar gelukkig en tevreden". (53)

In april 1928 keerde Possoz een eerste keer terug naar België. Pas een jaar later, in mei 1929, begon hij aan zijn tweede termijn in Congo. Deze keer had hij een definitieve benoeming op zak als substituut van de procureur des konings. Zijn eerste post was Libenge in de Evenaarsprovincie, aan de oever van de Ubangi-rivier die de grens vormde met Frans Equatoriaal Afrika. Possoz en zijn vrouw hadden besloten de kinderen in België te laten. Dat was toentertijd voor de meeste kolonials overigens eerder regel dan uitzondering. Nu de jongens groter werden, moest immers aan hun onderwijs worden gedacht. Terwijl er in de grote centra als Leopoldstad of Elisabethstad enkele Belgische of op westerse leest geschoede onderwijsinrichtingen bestonden, ontbraken die in het nog relatief weinig ontwikkelde noorden van Congo nagenoeg volle-

dig. Om de ouderlijke plichten en vader's koloniale carrière zo goed mogelijk te verenigen, werd een pragmatische oplossing gevonden. De twee broers werden ingeschreven op een pensioonaat in het Brussels. Voortaan zou Emile Possoz na het verstrijken van zijn regimentair verlof alleen terugkeren naar Congo. Zijn echtgenote bleef dan nog minstens een half jaar in België, dicht bij de kinderen, alvorens haar man te vervoegen. Bij het aflopen van de termijn herhaalde zich hetzelfde scenario: Madeleine Debous keerde een half jaar of meer voor haar man terug uit Congo naar België. Op die manier konden Robert en Paul, telkens met een interval van minder dan twee jaar, gedurende minstens anderhalf tot twee jaar lang geregeld hun moeder zien. (54)

Het was geen ideale regeling, maar onder de omstandigheden misschien nog niet eens de slechtste. Het lijkt er alleszins op dat Madeleine Debous er niet rouwig om was dat op die manier de tijd die ze in Congo doorbracht drastisch werd ingekort. Haar man was immers vaak op verplaatsing en het isolement in een buitenpost als Libenge, waar weinig andere blanken verbleven, moet toch aanzienlijk zijn geweest. Toen ze in de loop van 1930 een eerste keer alleen naar België terugkeerde, verliep die reis niet zonder risico's. Ze werd onderweg ziek en moest een week in het ziekenhuis voor blanken in Coquilhatstad blijven. Het vliegtuig waarmee ze, nauwelijks hersteld, vanuit Coquilhatstad naar Leopoldstad vloog, kreeg motorpech en moest een noodlanding maken in Inongo, bij het Leopold II-meer. (55)

Het feit dat Emile Possoz nu veel tijd doorbracht zonder kinderen en geregeld ook zonder vrouw, gaf hem de vrijheid nog meer dan voordien te reizen. Zo maakte hij vanuit Libenge een dienstreis naar Yakoma, zo'n 800 km stroomopwaarts langs de Ubangi-rivier. De terugweg werd grotendeels in prauwen afgelegd. Het oerwoud, de eindeloze rivier, het ritmische gezang van de roeiers, het maakte allemaal een blijvende indruk. Omdat de monden van al die roeiers en dragers dienden gevuld te worden, nam Emile Possoz ook actief deel aan de jacht. In episodes die onwillekeurig doen denken aan enkele minder gelukkige scènes uit *Kuiffe in Congo* legde hij met zijn geweer tal van antilopen neer, en beproefde zijn geluk ook een enkele keer op krokodillen en nijlpaarden – met weinig succes overigens. Na tien maanden in Libenge, werd Possoz in 1930

De rechtbank van eerste aanleg te Coquilhatstad in 1929, kort voor Emile Possoz er benoemd werd. De Belgische magistraten worden bijgestaan door een Congolese klerk en tolk (collectie KMMJ/MRAC, foto anonyme 1929, (c) MRAC Tervuren).

overgeplaatst naar Coquilhatstad. Hier zou hij blijven tot het einde van zijn tweede termijn in 1932 en ook voor zijn derde en vierde termijn (respectievelijk van 31-01-1933 tot 1-02-1936 en van 13-10-1936 tot 28-10-1939). (56)

Coquilhatstad – nu Mbandaka in de Democratische Republiek Congo – gelegen aan de samenloop van de Ruki-rivier en de Congo-stroom, was de hoofdstad van de Evenaarsprovincie. Het was een belangrijke aanlegplaats voor het rivierverkeer tussen Stanleystad (1.000 km verder stroomopwaarts) en

Leopoldstad (700 km stroomafwaarts), en een visserijcentrum. De Evenaarsprovincie was dun bevolkt, voor een groot deel overdekt met tropisch regenwoud, en voornamelijk een producent van landbouw- en industrie-gewassen zoals palmolie, katoen, rubber, hevea en koffie. Er was geen industrie van betekenis. Coquilhatstad was dan wel de provinciehoofdstad, maar telde in de jaren 1930 niet meer dan 7 à 8.000 inwoners, waaronder hooguit 100 tot 200 blanken. Als provinciehoofdplaats huisvestte Coquilhatstad enkele representatieve gebouwen: de residentie van de gouverneur, gelegen aan een brede boulevard afgezoomd met majestatische palmbomen, het Koningin Elisabeth-ziekenhuis voor blanken, een ziekenhuis voor de inlanders en een

fraaie, bakstenen kathedraal, voltooid door de paters Trappisten uit Westmalle in 1914. (57) Coquilhatstad gold in de koloniale hiërarchie als een rustig binnenwater, zonder het prestige van een post in Leopoldstad of het dankzij de mijnbouw rijke Elisabethstad. Emile Possoz nam er vanaf 1930 de functie van substituut van de procureur des konings waar.

De magistratuur in Coq – zoals de stad onder koloniale werd genoemd – bestond in 1930 uit één voorzitter-rechter, één rechter, een procureur des konings en vijf substituuten, waaronder Possoz. (58) Dit kleine korps was verantwoordelijk voor de Europese rechtspraak en het toezicht op de inlandse rechtspraak in een gebied dat vijf districten omspande, in oppervlakte ettelijke keren groter was dan België en ruim 1 miljoen inwoners telde. Aanvankelijk werkte Emile Possoz voornamelijk in Coquilhatstad zelf. Vanaf het begin van zijn derde termijn in Congo (1933) kreeg hij de verantwoordelijkheid voor het toezicht op de inlandse rechtbanken in het district. Dit hield in dat hij talloze vonnissen of ontwerpen van vonnis ter beoordeling kreeg voorgelegd, en dat hij ook talrijke dienstreizen ondernam – ‘déplacements’ in het koloniale jargon – om de werking van de inlandse rechtbanken te controleren. Zoals eerder opgemerkt, waren die inlandse rechtbanken ingericht door een decreet van 15 april 1926. De feitelijke organisatie ervan vergde tijd en werd in de Evenaarsprovincie pas vanaf de jaren 1930 serieus aange-

De kleinkinderen van notaris Joseph Possoz en Joséphine Herinckx, Pasen 1933. De zonen van Emile Possoz en Madeleine Debous: Paul Possoz (tweede rij in het midden) en Robert Possoz (derde rij, tweede van links). Foto vriendelijk ter beschikking gesteld door Louis Possoz, kleinzoon van Emile Possoz.

pakt. De *tribunaux indigènes* spraken bij lokale geschillen recht op basis van het geldende gewoonterecht en werden voorgezeten door het dorpshoofd of een andere plaatselijke notabele. De strafmaat die ze konden opleggen, was bij decreet beperkt. Het kwam aan de procureur des konings toe te waken over de samenstelling en werking van de inlandse rechtbanken binnen zijn jurisdictie en, indien nodig, de vonnissen ervan te herzien of te annuleren, in het bijzonder als die strijdig werden geacht met de publieke orde of met de algemene koloniale wetgeving.

Terwijl zijn collega-magistraten zich vooral bezighielden met de Europese rechtspraak, verdiepte Possoz zich meer en meer in het inlandse gewoonterecht:

"Duizenden vonnissen las ik of deed ik mij uitlegen. Met honderden inlandse rechters sprak ik". In lange gesprekken won hij informatie in bij de oude tolk van het parket in Coquilhatstad, Ferdinand Ikombola.(59) Op die manier verwierf hij niet enkel een steeds dieper inzicht in de interne logica van het Congolese gewoonterecht, maar leerde hij ook de dagdagelijkse realiteit van de inlanders onder het koloniale regime beter kennen: "Hoeveel zwarten, en zwarte stammen, zag ik niet op al mijn reizen, hoeveel avonden heb ik niet onder hen beleefd".(60) Het stemde hem, in zijn eigen woorden, tot een grote mildheid tegenover de 'zwarten'. Het was diezelfde mildheid die hem – althans volgens zijn eigen inschatting – ten kwade werd aangerekend door zijn superieuren en hem de weg naar promotie versperde.(61) Het is een feit dat Emile Possoz zijn hele koloniale carrière lang substitueert van de procureur des konings bleef, wat gezien zijn leeftijd en aantal dienstjaren ongewoon was. Dat hij niet tot rechter werd benoemd, ervoer hij vooral als een gebrek aan erkenning. Prestige of geld hadden weinig betekenis voor hem.(62) Overigens, ook als substitueet verdiende hij goed zijn brood – de statutaire wedde van zo'n 100.000 BEF per jaar was vergelijkbaar met die van een minister in België.

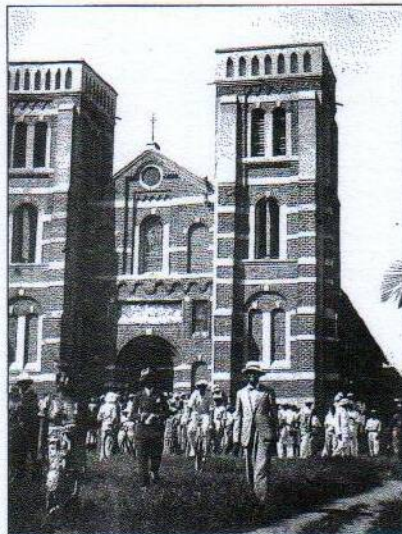
Een kleine kring van gelijkgezinden

Door zijn vele contacten met de plaatselijke bevolking pikte Emile Possoz gaandeweg noties op van het Lomongo, de taal van het Mongo-volk dat dominant was in de streek rond Coquilhatstad, en van het Lingala, een artificiële meng-taal die de voertaal van de Openbare Weermacht (het Congolese leger) was en waarvan de verspreiding als 'in-

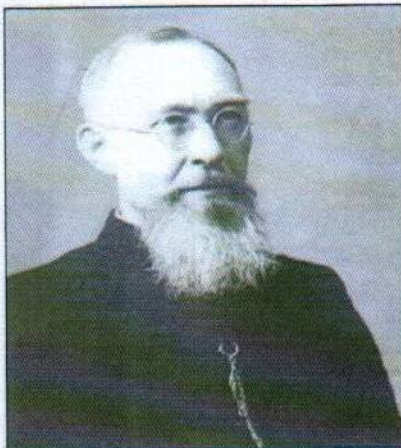

Luchtfoto van Coquilhatstad, 1929 (collectie KMM/MRAC Tervuren; foto Sabepa, 1929).

gua franca' door de koloniale overheid werd gepropageerd. De studie van de plaatselijke talen, zeden en gewoonten, bracht hem bijna vanzelf in contact met de missies van de Missionarissen van het Heilig Hart (Borgerhout) in en rond Coquilhatstad. De spilfiguur hierbij was Gustaaf Hulstaert (1900–1990), het prototype van de wetenschapper-missionaris die zich volledig onderdompelde in en vereenzelvigde met de taal en de cultuur van het volk waaronder hij leefde.(63) Hulstaert, afkomstig uit Melsele in het Land van Waas, was in 1925 voor het eerst naar Belgisch Congo gekomen en zou er, met een aantal onderbrekingen, blijven tot aan zijn dood in 1990. Hij was lange tijd reispatser en later directeur en

De kathedraal in Coquilhatstad (foto jaren 1930)

Pater Gustaaf Hulstaert (Melsele 1900 – Bamanya 1990) omstreeks 1935 (foto: vriendelijk ter beschikking gesteld door www.aequatoria.be).

inspecteur van missie-scholen die over duizenden vierkante kilometers verspreid lagen in het evenaarswoud ten oosten van Coquilhatstad en enkel per boot bereikbaar waren. Het grootste deel van zijn tijd in Congo bracht hij echter door op de missie van Bamanya, tien kilometer oostelijk van Coquilhatstad, waar hij overigens ook begraven ligt. Ongetwijfeld gesensibiliseerd door zijn Vlaamse afkomst, was Hulstaert een vurig voorvechter van het gebruik van het Lomongo, de oorspronkelijke taal van de lokale bevolking, tegenover het zich snel verspreidende Frans en Lingala als dominante, koloniale voertalen. Hij tekende later voor een woordenboek *Lomongo-Français* (Tervuren, 1957) en voor een bijbelvertaling in het Lomongo.

Bamanya, missie van de missionarissen van het Heilig Hart: Mgr Van Goethem met leerlingen rond 1930 (Collectie KMM/IMRAC Tervuren; photo Missionnaires du Sacré-Coeur, z.d.)

Emile Possoz kwam ten laatste in 1937 in contact met Gustaaf Hulstaert. In augustus van dat jaar had deze laatste, samen met zijn confrater Edmond Boelaert (1899–1966), *Aequatoria* opgericht, aanvankelijk een reeks losse pamfletten en vanaf 1939 een periodiek tijdschrift gewijd aan de studie van de Mongotaal en –cultuur.⁽⁶⁴⁾ In juni 1938 publiceerde Emile Possoz in *Aequatoria* zijn eerste bijdrage: "Essai d'interprétation des épreuves superstitieuses dans l'Equateur". Er zouden tot in 1941 in totaal 20 bijdragen van zijn hand volgen (sommige daarvan slechts één of twee paginas lang), meestal handelend over aspecten van het gewoonterecht onder de volksstammen in de Evenaarsprovincie: onder meer over het huwelijksrecht, het gebruik van de bruidsschat, de polygamie, etc.

Gevoed door zijn jarenlange ervaring als substituut, was bij Possoz het begin van een rechtstheorie gerijpt die, zo meende hij, de grondbeginselen van het inlandse gewoonterecht kon helpen verklaren. Want, zo schreef hij in *Aequatoria* in april 1939: "comme le droit européen moderne, le Droit nègre possède de l'essentiel, de l'humain, du clair. (...) il est logique, implicitement raisonnable".⁽⁶⁵⁾ Zo'n uitspraak mag vandaag een vanzelfsprekendheid lijken, maar dat was ze niet in een tijd dat het inlandse gewoonterecht nog door velen werd afgedaan als primitief en irrationeel, als een product van bigeloof en pre-logisch denken. Possoz legde in zijn rechtstheorie sterk de nadruk op de betekenis in het Congolese gewoonterecht van het concept van de clan en van het vaderschap (het paternaat, zoals hij het noemde), alsook op het onderscheid tussen het zogenaamde *droit sacré* (het gewoonterecht met betrekking tot de doden en tot het onzichtbare) en het *droit des vivants*.⁽⁶⁶⁾ In lange gesprekken deelde hij zijn inzichten met de paters Hulstaert en Boelaert, de drijvende krachten

achter *Aequatoria*.⁽⁶⁷⁾ Beide hadden al vroeg een grote waardering opgevat voor de cultuur en denkweld van de plaatselijke volksstammen en stonden erg kritisch tegenover de doorgaans laagdunkende houding waarmee de blanke kolonisatoren deze bejegenden. Hulstaert was wellicht één van de eersten die openlijk erkenden dat Possoz het vaak bij het rechte eind had. "[Mr Possoz] est un esprit vraiment supérieur, un génie dirais-je presque", schreef hij aan Antoine Sohier, de oud-procureur generaal van Katanga, "(...) il n'est plus jeune d'après les années, mais il est psychologiquement, moralement et intellectuellement très jeune, très moderne, il est extrême. Maintenant je comprends ses idées; et je

De kerk van de missie van de Missionarissen van het Heilig Hart te Bamanya, anno 2008. Op de missie verblijft vandaag nog één Vlaming, pater Karel Lenaerts uit Bornem, samen met enkele Congolese confraters. Gustaaf Hulstaert ligt op het nabijgelegen kerkhof begraven. (foto P. Clement)

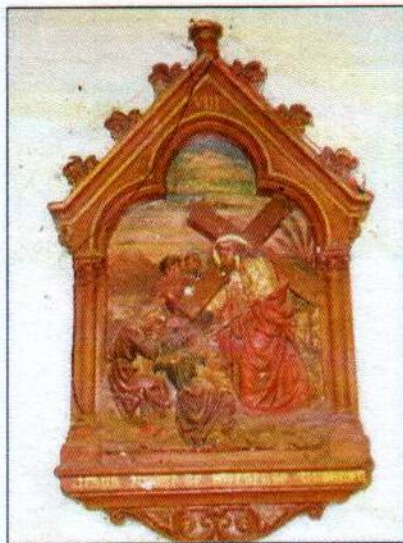
les admire franchement. Je lui dois beaucoup à tout de point de vue'. (68) En nog: "Croyez-moi, en entendant parler les Noirs, Mr Possoz est l'Européen qui les comprend, qui connaît leur droit! Ils me l'affirment partout où il a passé, tout en s'étonnant qu'un Européen ait pu arriver à les connaître et comprendre si bien. (...) cela me prouve qu'il a saisi le fond de la pensée nègre. Il nous faudra reviser beaucoup de nos idées". (69) Helaas ging een scherp inzicht bij Possoz niet gepaard met een klare pen: "Il a le style embrouillé, (...) et il en a certainement le déséquilibre dans les expressions", betreurde Hulstaert.

Dat zijn werk erkenning kreeg, vervulde Emile Possoz met grote voldoening. (70) Van verschillende kanten kreeg hij te horen hoe nuttig het zou zijn, zijn inzichten in het inlandse gewoonterecht door te geven aan de nieuwe lichten koloniale ambtenaren en missionarissen. Reeds enige tijd dacht hij erover definitief naar België terug te keren. Hij was nu de vijftig voorbij en begon de hoop te koesteren zijn Congolese ervaring te kunnen verzilveren met een leeropdracht in België. In de zomer van 1939, kort voor het einde van zijn vierde reguliere termijn in Congo, ontmoette Possoz op een receptie in Coquilhatstad Antoine Sohier, "de meest eminente vertegenwoordiger van de Belgische magistratuur in Afrika". (71) Beide onderhielden zich over het Congolese gewoonterecht – ook voor Sohier een stokpaardje – en Possoz drukte hem enkele van zijn geschriften in de hand in de hoop dat Sohier hem aan een leeropdracht aan de koloniale universiteit in Antwerpen zou kunnen helpen. Maar er kwam niets van. Sohier schreef aan Hulstaert waarom: "Je viens

de decevoir encore Mr Possoz. Il rêve de chaires de professeur (...). Or je commence à comprendre que ses études sont intéressantes, qu'il a des idées neuves et qui méritent d'être creusées. Mais tout cela est encore mal digéré, la pensée ne me paraît pas au point, et moins encore l'expression. Dans ces conditions, l'enseignement de Mr Possoz ne pourrait avoir le caractère certain et pratique que requiert l'université coloniale". (72)

Opnieuw oorlogsprikelen

Het was dus met lege handen dat Emile Possoz einde oktober 1939 terugkeerde naar België. Het land stond op dat moment volledig in de ban van de gewapende neutraliteit. 600.000 Jonge soldaten lagen in kampementen langsheen de Belgische grenzen bang én veeveel af te wachten wat er stond te gebeuren nu Duitsland, Frankrijk en Engeland op voet van oorlog verkeerden. Daaronder ook Emile's oudste zoon Robert. Omdat Emile Possoz geloofde niet meer naar Congo te zullen terugkeren, had hij al zijn studiemateriaal – duizenden bladzijden aantekeningen over het Congolese gewoonterecht – mee naar België gebracht. Hij maakte nu gebruik van zijn verlof om de notities te systematiseren en te condenseren tot een tekst van een goeie tweehonderd pagina's, de ideale lengte van een

"Jezus troost de weenende vrouwen". De kruisgang in de kerk van Bamanya is tot op vandaag van Vlaamse oorsprong! (foto P. Clement)

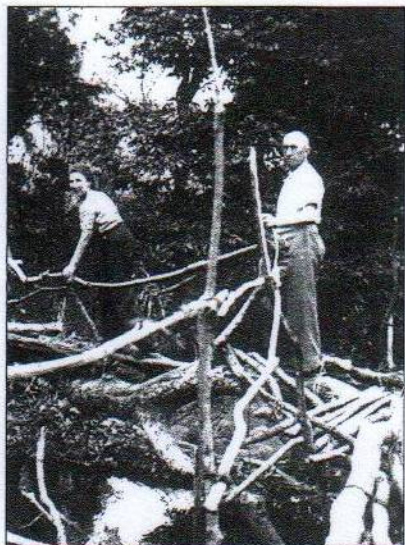
hogeschool-syllabus... (73) Hij had zijn droom van een universitaire carrière nog niet opgegeven. Vermits hij officieel nog geen ontslag had genomen uit de koloniale dienst, vroeg en verkreeg Emile Possoz een verlenging van zijn statutair verlof om gezondheidsredenen.

De inmars van de Duitse troepen op 10 mei 1940 trok een streep door zijn plannen om een nieuw bestaan uit te bouwen in België. Possoz' besluit was snel genomen. Op 14 mei meldde hij zich bij het ministerie van Koloniën in Brussel en kreeg er de nodige papieren om naar Congo af te reizen. Samen met zijn vrouw en jongste zoon, de toen 17-jarige Paul, bereikte hij na een lange en bange treinreis Parijs. Vandaar ging het naar de haven van La Rochelle aan de Atlantische kust, waar ze op 30 mei – twee dagen na de Belgische capitulatie – inscheepten op de s/s *Léopoldville*, het laatste Belgische schip dat nog in Congo zou aankomen. Omwille van het Duitse U-Boot gevaar, moest het schip een zig-zag koers aanhouden terwijl het op de West-Afrikaanse kust aanstuurde. (74) In Casablanca werd de opvarenden gevraagd of ze voor of tegen koning Leopold III waren; de Franse regering poogde immers de schuld voor de ineenstorting van het geallieerde front in Noord-Frankrijk in de schoenen van de Belgische vorst te schuiven. De kapitein van de *Léopoldville* liet voorzichtigheidshalve het portret van Leopold III verwijderen. (75) Pas op 19 juni 1940 bereikte de s/s *Léopoldville* behouden de haven van Matadi. Intussen was Emile Possoz ook officieel weer tot de dienst opgeroepen en benoemd tot substituut van de procureur des konings bij de rechtbank van eerste aanleg in Elisabethstad, hoofdstad van de provincie Katanga.

De s/s *Léopoldville*, gebouwd in 1929, waarmee Emile Possoz in juni 1940 veilig Belgisch Congo bereikte. Uiteindelijk zou het schip toch het slachtoffer worden van een Duitse torpedo: op kerstavond 1944 werd de *Léopoldville* voor Cherbourg tot zinken gebracht, een ramp waarbij 800 Amerikaanse soldaten bestemd voor het front in de Belgische Ardennen het leven verloren (foto Compagnie Maritime Belge).

Elisabethstad was een nieuwe ervaring voor Possoz. De stad was aanzienlijk groter dan Coquilhatstad, telde een veel talrijkere blanke bevolking en straalde een grote rijkdom en bedrijvigheid uit dankzij de alomtegenwoordige mijnbouw. Bij zijn aankomst in de zomer van 1940 heerste er echter grote onzekerheid en nervositeit. Door de Belgische capitulatie van 28 mei 1940 was de kolonie de facto afgesneden van het moederland. In sommige middens, waaronder delen van het Katangese mijn-establishment, werd gepleit voor een afwachtende houding, zeker toen bleek dat Frans West-Afrika het gezag van het 'neutrale' Vichy-regime erkende. Na een korte aarzeling, koos Leopoldstad evenwel resoluut voor het voortzetten van de oorlog aan geallieerde zijde, dit mede dankzij het energieke optreden van gouverneur-generaal Pierre Ryckmans en van de minister van Koloniën Albert De Vleeschauwer – die als eerste Belgische minister in ballingschap al in juli 1940 in Londen aankwam. Belgisch Congo was de voornaamste troef en inkomstenbron in handen van de regering in Londen. De koloniale economie diende volledig te worden ingeschakeld in de geallieerde oorlogspanning. Dit vergde echter veel van de kolonie, en in het bijzonder van de Congolese plattelandsbevolking. (76) Door de Japanse invasie van Maleisië in december 1941, ging de belangrijkste leverancier van natuurlijk rubber voor de geallieerden verloren. De Verenigde Staten en Groot-Brittannië vroegen en verkregen van Belgisch Congo een scherpe stijging in de rubber-productie. De verplichte culturen, corveeën en opvoeringen werden drastisch opgevoerd wat, in het bijzonder in het centrale bekken van de Congo-stroom, pijnlijke herinneringen oproep aan de nefaste periode van het rood rubber onder Leopold II. Ook in de mijnstroken woedde de productieslag in alle hevigheid: tin, koper, kobalt, tot zelfs uranium toe voor het Amerikaanse Manhattan-project (ontwikkeling van de atoombom). De oorlogseconomie draaide op volle toeren en creëerde weliswaar arbeid en geld, maar ook grote sociale problemen. De autoriteiten, zowel de koloniale overheid als de kerkelijke hiërarchie en de grote maatschappijen, waren er voor beducht dat de verscherpte sociale problematiek tot nieuwe eisen of zelfs ongehoorzaamheid vanwege de Congolese arbeiders kon leiden. De censuur werd daarom aanzienlijk verscherpt. Niettemin kwam het op verschillende plaatsen tot soms bloedige onlusten, zo bijvoorbeeld in Elisabethstad in december 1941. Het moet gezegd dat, ondanks de oorlogsom-

September 1942: Emile Possoz en Madeleine Debous op de weg naar Sampiwe, Katanga, Belgisch Congo

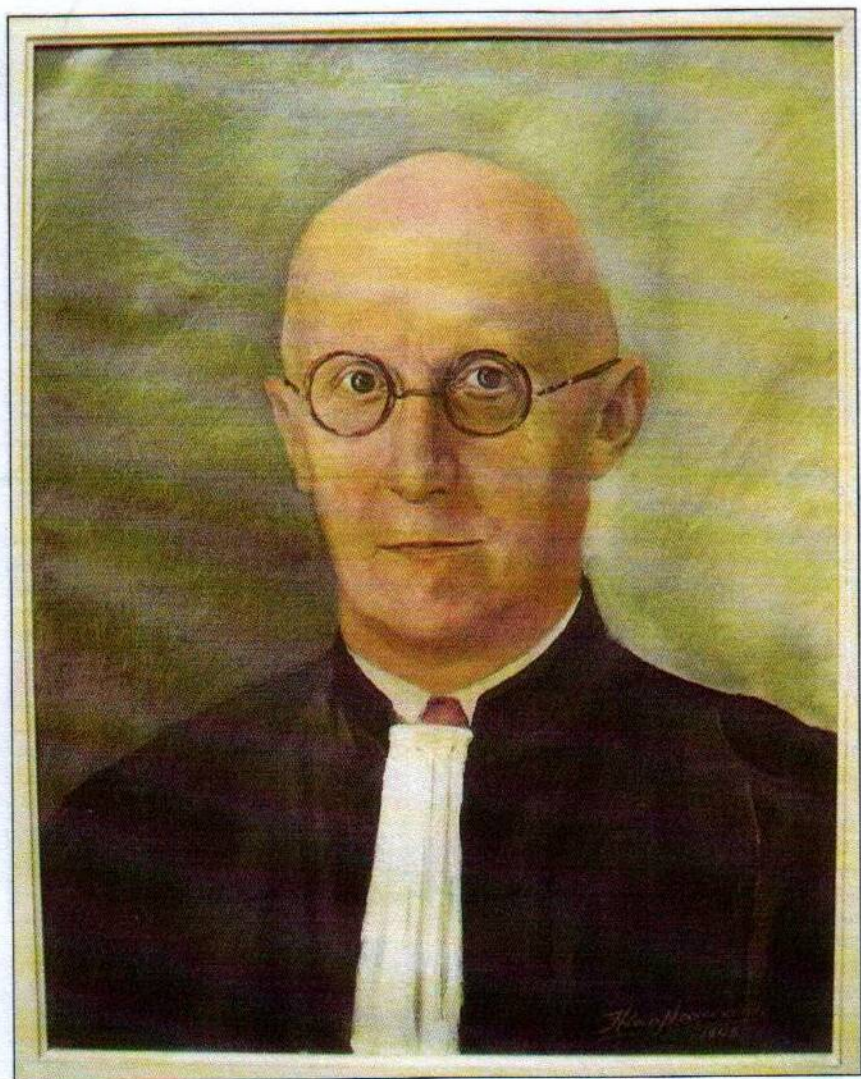
standigheden, het leven voor de meeste blanken in Congo meer dan draaglijk bleef. In tegenstelling tot de situatie in België, kwam de voedselbevoorrading in Elisabethstad nooit in het gedrang: fruit werd overvloedig aangevoerd vanuit Zuid-Afrika, vis vanuit het Moëro-meer, vlees, boter en melk vanop de reusachtige vee-ranches in het Katangese binnenland.(77)

In deze atmosfeer nam Emile Possoz zijn functie als substituut van de procureur des konings bij de rechtbank van eerste aanleg in Elisabethstad op. Het lijkt er echter op dat hij steeds meer van zijn tijd aan allerlei nevenprojecten wijdde, op de eerste plaats zijn juridisch-etnologische studies. Of het nu was omwille van zijn maar matig geapprecieerde mildheid tegenover de inlanders, of omwille van zijn toenemende eigengereidheid en hang naar het religieus-mystieke – en waarschijnlijk vanwege allebei: zijn eerste dienstrapport, opgesteld door zijn onmiddellijke oversten in Elisabethstad was vernietigend. "Monsieur Possoz a une tournure d'esprit qui n'aurait jamais dû le faire admettre dans la magistrature debout pour laquelle il n'a pas les aptitudes requises", schreef de procureur des konings Van Arenbergh op 27 februari 1941.(78)

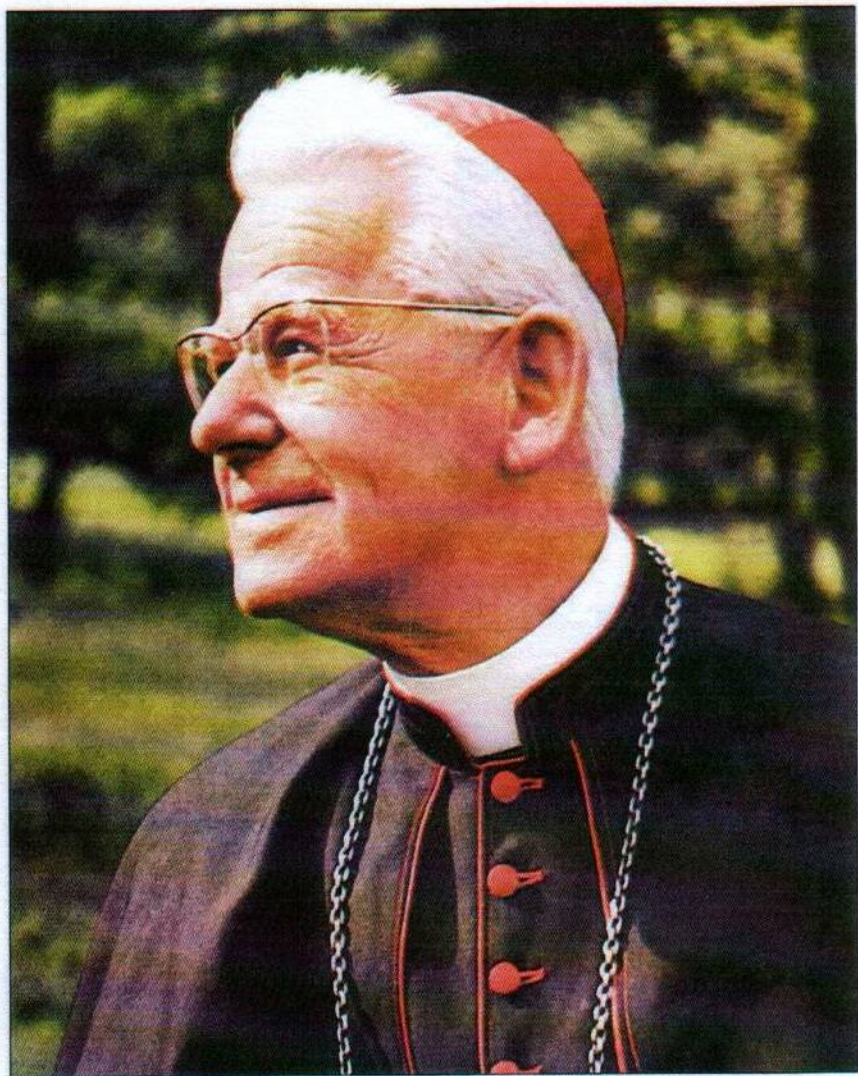
Emile Possoz kreeg nog andere ontgoochelingen en vernederingen te verwerken. Al die tijd, en in het bij-

zonder tijdens zijn verloven in België, was hij de steile opgang van zijn jeugdvriend Jozef Cardijn en van diens Katholieke Arbeidersjeugd (KAJ) van op afstand blijven volgen. Het succes van de KAJ, niet enkel in België maar weldra ook internationaal, vervulde hem, naar eigen zeggen, met groot geluk en levensvreugde.(79) Reeds bij zijn doortocht door Leopoldstad in juni 1940 was hij de apostolische afgevaardigde (de vertegenwoordiger van het Vaticaan bij de Kerk van Belgisch Congo), Mgr Dellepiane, gaan opzoeken om hem de lofzang van de KAJ te zingen.(80) Het inspireerde hem ertoe het Katholieke Actie-ideaal en het gedachtengoed van de kajottersbeweging naar een Afrikaanse context te vertalen en op schrift te stellen in twee brochures: "l'Action catholique africaine" en "Pensées jocistes". Als overtuigde katholiek legde hij beide werkjes voor aan de apostolische vicaris van Katanga, Mgr de Hemptinne, om het kerkelijke *Imprimatur* te verkrijgen (hetgeen vaak ook een noodzaak was, vermits de meeste drukpersen in Belgisch Congo werden bediend door de missies). Het verdict was negatief over de hele lijn: "...des... très nombreux [passages] des deux ouvrages traduisent des sentiments de défiance, de critique amère et presque d'hostilité à l'égard de l'Autorité ecclésiastique. (...) En conséquence Nous déclarons devoir refuser l'Imprimatur aux ouvrages précités. En outre, considérant ces doctrines comme inopportunes et dangereuses, nous en défendons formellement la diffusion parmi les fidèles indigènes ainsi que la communication des ouvrages précités".(81)

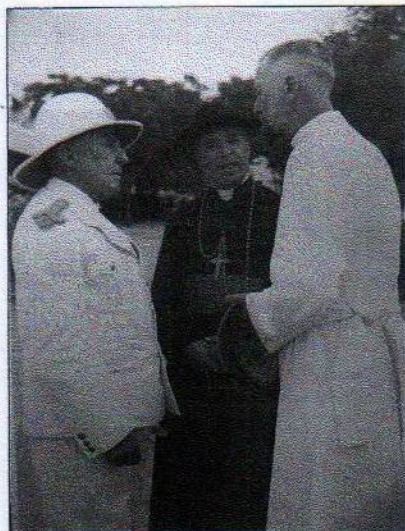
Met zijn démarche haalde Emile Possoz zich de wrevol op de hals van de meest kleurrijke, en waarschijnlijk ook meest invloedrijke, prelaat van Belgisch Congo. Mgr Félix de Hemptinne (1876-1958) was inderdaad niet de eerste de beste.(82) In 1932 tot titulair bisschop en apostolisch vicaris van Katanga gewijd, eigende deze imposante benedictijn zich nadrukkelijk een politieke rol toe. Autoritair en gedreven, beschouwde hij zichzelf als een toegewijd leerling van Leopold II, de koning-stichter van Congo. Hij geloofde rotsvast in de *assimilatie*-theorie, die de superioriteit en het universalisme van de westerse beschaving en van het christendom postuleerde, en die de taak van de kolonisator opvatte als een opvoedingsproces waarbij de inlandse samenleving tot dit westerse ideaal diende verheven te worden door geleidelijke assimilatie. De Hemptinne bekommerde zich zeker om het morele en materiële welzijn van de Congolezen, maar duldde niet dat het gezag en de soevereiniteit van de Kerk en van de koloniale overheid in vraag werden gesteld. Hij zette zich resoluut af tegen de zogenaamde *adaptatie*-

Geschilderd 'dienst'-portret van Emile Possoz, 1945 (familie-bezit)

Kardinaal Cardijn (Hallensia nr. 2 - 1997)

De apostolische afgevaardigde Mgr. Dellepiane (midden) in het gezelschap van vice-gouverneur-generaal Jungers en Mgr. Mommers, 1946 (foto CongoPresse)

theorie, die er van uitging dat westerse kolonisatoren en missionarissen zich in de eerste plaats dienden aan te passen aan de leef- en denkwereld van de inlanders, van wie ze overigens veel konden leren, vooraleer ze met enige kans op succes een Afrikaanse versie van moderniteit en christianisme konden helpen tot stand brengen. De Hemptinne stond zeker niet alleen in zijn traditionele visie op kolonisatie en kerstening. Hij werd onder meer gesteund en aangespoord door Mgr Dellepiane, sinds 1930 de apostolische afgevaardigde van het Vaticaan in Leopoldstad.⁽⁸³⁾ Beide konden weinig begrip opbrengen voor de denkbeelden van Possoz, en lieten dat ook klaar en duidelijk blijken.

Na het geweigerde *Imprimatur*, liet een volgende aanvaring niet lang op zich wachten. In een bijdrage getiteld "La refonte de la famille sur un plan nouveau", verschenen in het tijdschrift *Aequatoria* in de zomer van 1941, trok Possoz van leer tegen de tendens de inlandse opvattingen rond huwelijk, bruidsschat en familieleven als heidens en barbaars af te doen en van de grond af te willen vervangen door het westerse, christelijke ideaal. "Wat wij als barbaars bestempelen, hoort voor de zwarte tot het domein van het gewijde recht" (*droit sacré*), redeneerde Possoz: "On lui dit: Notre Dieu est venu abolir le droit naturel. Et le Nègre attend comme soeur Anne qu'on lui en propose un autre. Craig-

nons de pareille méthode qu'elle n'engendre l'anarchie sous un nom catholique".⁽⁸⁴⁾ Het kon als een directe aanval op de assimilatie-theorie gelezen worden, en was ook zo bedoeld: "Zal het hele missiewerk in Afrika immers niet meer blijken dan een dunne pleisterlaag bij gebrek aan een oprechte wil te houden van de neger zoals hij is?" De apostolische afgevaardigde Dellepiane ontstak in woede bij het lezen van zoveel vrijpostigheid in een tijdschrift dat nota bene uitgegeven werd door een missiecongregatie. Op 27 november 1941 gaf hij de redactie van *Aequatoria* het formele verbod nog iets van de hand van Possoz te publiceren. In een brief aan Mgr Van Goethem, de apostolische vicaris van Coquilhatstad, omschreef Dellepiane Possoz als een moderne beeldenstormer "rempli d'idées protestantes, d'un nouveau genre de réforme, pire que celle du XVe siècle".⁽⁸⁵⁾ *Aequatoria* kende weliswaar slechts een beperkte oplage, maar de hevigheid van de reactie van de apostolische afgevaardigde kan verklaard worden door het feit dat het tijdschrift vooral gelezen werd door missionarissen van alle congregaties verspreid over heel Belgisch Congo, en mogelijk ook door enkele leden van een zich langzaam uitbreidende zwarte Congolese *derus*. Het openlijk ter discussie stellen van de basisbeginselen van de christelijke bekerings- en beschavingsmissie was in die context uit den boze.

Enkele maanden later, in het voorjaar van 1942, werd Possoz bij de apostolische vicaris van Katanga, Mgr de Hemptinne, ontboden. Aanleiding waren deze keer enkele brieven die Possoz aan een jonge missionaris had geschreven om deze te "doen nadenken over zijn toestand in Congo".⁽⁸⁶⁾ Hij kreeg een formeel verbod nog met missionarissen in de kolonie over geloofsvragen of apostolaat te corresponderen. Toch bleef Possoz verder propaganda voeren voor het gedachtegoed van Cardijn en van de kajottersbeweging, wat in december 1942 een nieuwe interventie van Mgr Dellepiane uitlokte: "Veuillez appeler encore une fois chez vous Mr Possoz", schreef hij aan Mgr de Hemptinne, "et lui faire comprendre [qu'on ne peut] permettre qu'il essaie de se substituer, auprès des fideles, aux pasteurs chargés d'enseigner; et moins encore auprès des missionnaires (...). A plus forte raison on ne pourrait tolérer qu'il se pose en réformateur ou oppositeur, en dehors et contre l'Autorité de l'Eglise".⁽⁸⁷⁾

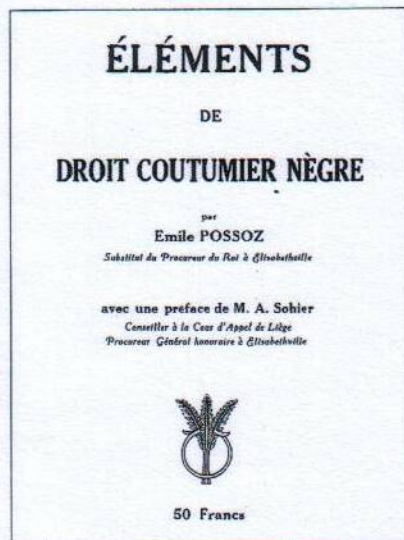
De tussenkomsten van Dellepiane brachten de medewerking van Possoz aan *Aequatoria* niet helemaal tot een einde. In 1942 en 1943 zou hij samen met zijn vriend Hulstael, en tekenend onder het pseudoniem N.D. (= nous deux), nog twee artikelen

publiceren over de diefstal en het overspel in het inlandse gewoonterecht. De kerkelijke censuur bleef *Aequatoria* echter nauwgezet in het oog houden, en Hulstaert was als hoofdredacteur genoodzaakt uiterst omzichtig te werk te gaan. De crisis bereikte een hoogtepunt met het verbod tot verspreiding van de reeds gedrukte eerste editie van 1945, een thema-nummer gewijd aan de polygamie. *Aequatoria* dreigde aan deze censuur-perikelen ten onder te gaan, maar bleef uiteindelijk voortbestaan tot in 1962. Onder de bezieling van pater Honoré Vinck kreeg het een waardige opvolger in de *Annales Aequatoria* (1980-2010). Emile Possoz zou in 1948 en opnieuw in 1960-62 nog enkele bijdragen in *Aequatoria* publiceren, maar nadien werden zijn verdere inzendingen door Hulstaert geweigerd "car incompréhensibles".

In 1941-42 maakte Emile Possoz eindelijk werk van de publicatie van wat hij zijn *Cours de Droit* noemde.⁽⁸⁸⁾ Van een academische benoeming was niets in huis gekomen, maar het manuscript dat hij met zoveel moeite had gecondenseerd tot een syllabus wilde hij niet verloren laten gaan. Geleerd door zijn eerdere botsingen met de kerkelijke censuur, besloot hij het in eigen beheer uit te geven. Reeds in het voorjaar van 1940, toen hij in Brussel de laatste hand legde aan het werk, had oud-magistraat Antoine Sohier er mee ingestemd een voorwoord te schrijven. Op aanraden van Sohier herdoopte Possoz zijn encyclopedisch opgevatte *Cours de Droit* tot *Éléments de droit coutumier nègre*. In Elisabethstad liet hij het manuscript uittikken door de tolken van het parket, dit overigens tot ongenoegen van de procureur des konings die een nieuwe aanvaring met Mgr de Hemptinne vreesde. Vervolgens legde hij het voor aan de procureur-generaal Victor Devaux, maar het manuscript bleef maandenlang ongelezen op diens bureau liggen. Possoz maakte gebruik van een nakende reis van de procureur-generaal om zijn werk terug te vragen en het drukklaar te laten maken. In september 1941 waren de drukproeven klaar en van februari tot mei 1942 werden duizend exemplaren gedrukt door de school-drukkerij van de broeders Salesianen in Kafubu, evenwel, uit veiligheidsoverwegingen en bij gebrek aan kerkelijk *imprimatur*, zonder vermelding van datum of uitgever.

Het boekje, net geen 240 paginas lang, vond gretige afzet bij de missies en rechtbanken in heel Congo. Zozeer, dat Possoz, wanneer hij in 1945 definitief naar België terugkeerde, beweerde nog maar een kleine 50 exemplaren over te hebben. In zijn voorwoord huldigde Antoine Sohier het werk

van Emile Possoz als een belangrijke stap voorwaarts in de westerse kennis van het Afrikaanse gewoonterecht. En hoewel hij ook vraagtekens plaatste bij de algemene geldigheid én het gebrek aan duidelijkheid van tal van Possoz' denkbeelden, erkende hij tegelijkertijd dat enkele treffende nieuwe inzichten geïntroduceerd door Possoz – zoals de idee van het 'paternaal' of het onderscheid tussen gewijd recht en recht van de levenden – "des à présent sont de nature à exercer une influence considérable sur notre façon d'agir vis-à-vis des noirs aussi bien dans l'administration que dans la justice et dans l'évangélisation".⁽⁸⁹⁾ De *Éléments* kreeg ook overwegend positieve recensies in enkele van de leidende koloniale tijdschriften zoals *Band*, *L'Informateur* en *Kongo-Overzee*. In *Aequatoria* besloot Gustaaf Hulstaert zijn bespreking met: "Tout colonial cultivé devrait prendre connaissance de cet ouvrage et les Européens qui ont à guider et à éduquer les indigènes de n'importe quelle colonie devraient le méditer, le reméditer souvent: eux-mêmes y gagneront autant que leurs pupilles".⁽⁹⁰⁾ Voor wie het werk vandaag ter hand neemt is het een nogal zwaar-op-de-handse tekst, waarbij de talloze onderverdelingen, paragrafen en sub-paragrafen de leesbaarheid niet bepaald verhogen. De ontstaansgeschiedenis van het werk als syllabus heeft zijn sporen nagelaten. En toch wordt de doorzetter hier en daar, tussen het woekerende kreupel-

Emile Possoz' *Éléments de droit coutumier nègre*, uitgegeven in eigen beheer in 1942

hout, beloond met een rake formulering of een flits van inzicht. Sommige ideeën die aan Possoz' werk ten grondslag lagen – alleen al de notie dat een coherente levensbeschouwelijke visie, waartoe hij ook het doorgaans als irrationeel bestempelde geloof in magische krachten rekende, de basis vormde van de inheemse rechtspraak – waren toentertijd ontegensprekelijk vooruitstrevend en voor sommigen zelfs choquerend – zoals reeds mocht blijken uit de hevige reacties van de apostolische afgevaardigde op het eerdere werk van Possoz.

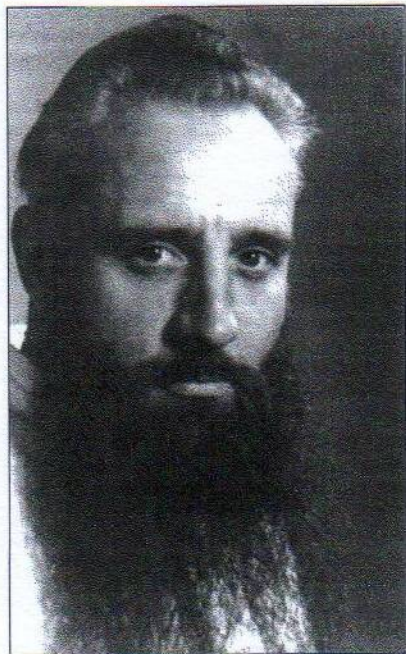
De bekering van Tempels

Begin 1943 leerde Emile Possoz Placied Tempels kennen. Possoz had gehoord dat er in het ziekenhuis voor blanken in Elisabethstad een pater werd verzorgd die net als hij op zoek was naar de grondslag van de levensbeschouwelijke opvattingen van de inlanders. Hij ging de zieke opzoeken, en uit deze eerste ontmoeting groeide een intense relatie en vriendschap die tot het einde van Possoz' leven zou standhouden.

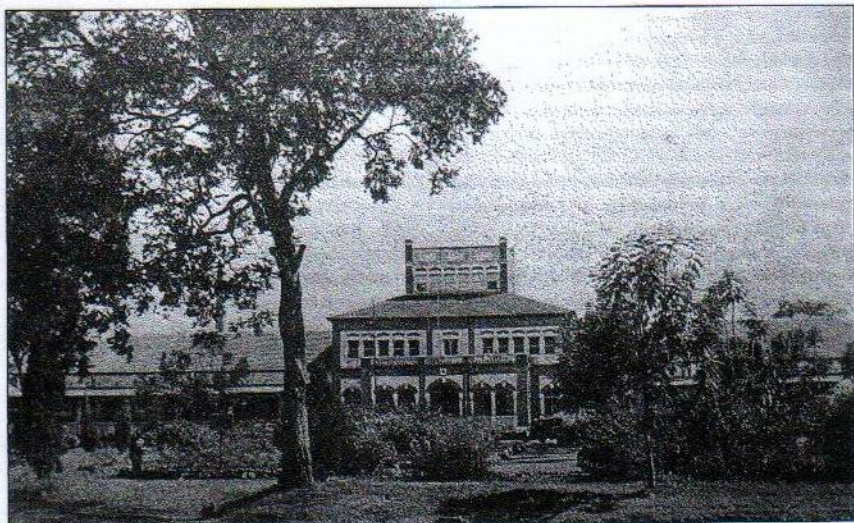
Placied Tempels was een minderbroeder francis-kaan, geboren in Berlaar in 1906, en dus ruim twintig jaar jonger dan Emile Possoz. Hij verbleef sedert 1933 in Belgisch Congo, en werkte jarenlang in de provincie Katanga als zogenaamde broussepater bij de Baluba – trekkend van dorp tot dorp om er de mis te lezen, bekeerlingen te dopen en de sacramenten toe te dienen. (91) Placied Tempels was echter één van die talrijke missionarissen bij wie na verloop van tijd de twijfel begon te knagen. De idealen waarmee ze in Antwerpen ingescheept waren – het redden van de heidense zielen voor het ware geloof, de verspreiding van het christendom hand in hand met de weldaden van de westerse beschaving – werden in de dagelijkse realiteit midden in de brousse zwaar op de proef gesteld of, erger nog, bewezen zich als vals of utopisch. Tempels sprak zelf over „de crisis die ieder missionaris, pater, broeder of zuster hier in Kongo noodzakelijk door- maakt na eenige jaren apostolaat“, en oordeelde scherp dat „de Evangelisatie bij veel zwarten – niet bij allen – een misbaksel blijft, een soort mislukking. En ik denk dat het ook waar is dat die mislukking niet (uitsluitelijk) aan de zwarten ligt, voor een groot deel is het de Europeaan die mislukte“. (92) De analyse was voor Tempels snel gemaakt. Door uitsluitend de westerse invulling van het christendom als uitgangspunt te nemen en dit vanuit een ongepast superioriteitsgevoel te willen opleggen aan de Congolezen, schoot de missionering haar doel volledig voorbij. Een evangelisatie die blijvende resulta-

ten wilde bereiken, moest noodgedwongen vertrekken vanuit een begrip tonen voor de belevingswereld van de inlanders. Hiertoe was er een grote nood aan een aangepaste catechese.

In 1943, op het moment dat Emile Possoz hem in het ziekenhuis van Elisabethstad kwam opzoeken, worstelde pater Tempels met zijn eigen ontwerp tot aangepaste catechese. Het werk wilde niet vlotten, maar in Possoz vond hij een onverhoopte inspiratiebron en een dankbaar klankbord waaraan hij zijn ideeën kon toetsen. De lange gesprekken gevoerd in Elisabethstad zetten zich voort in een uitvoerige correspondentie eens Tempels, ontslagen uit het ziekenhuis, weer de brousse rond zijn standplaats Kamina introk. (93) Nog in Elisabethstad bezorgde Possoz Tempels een exemplaar van zijn *Éléments de droit coutumier nègre* en raadde hem aan zijn aangepaste catechese voorlopig te laten rusten om eerst de levensbeschouwelijke opvattingen van de inlanders systematisch te beschrijven. Tempels nam de raad ter harte en zette zich – tussen het veel-eisende missiewerk door (94) – aan het werk om in een korte inleiding tot zijn geplande catechese de

Pater Frans Placied Tempels (1906-1977), auteur van de *Bantoe-filosofie* (1945) en stichter van de *Jamaa-beweging* (foto (c) Kadoa, Leuven)

Het hospitaal voor blanken in Elisabethstad, waar Possoz en Tempels vurige discussies voerden (foto 1931)

basisbeginselen van de ontologie, van de zijnsleer, van de Bantoe-volkeren te beschrijven. Het werden de eerste bladzijden van wat al gauw zou uitgroeien tot zijn magnum opus: *De Bantoe-filosofie*. (95)

In juni 1943 zat Emile Possoz' vijfde termijn in Belgisch Congo er op. Door de oorlogsomstandigheden was het gebruikelijke reglementaire verlof in België uitgesloten. In Elisabethstad had hij zich zowel op het parket als bij de kerkelijke autoriteiten onmogelijk gemaakt. Hij werd daarom met onmiddellijke ingang, maar ten voorlopige titel, overgeplaatst van Elisabethstad naar de provincie Leopoldstad, om er als substituut van de procureur des konings dienst te doen in Inongo aan het Leopold II-meer (tegenwoordig Lac Mai-Ndombe). In juli 1943 vertrok Possoz vanuit Elisabethstad naar Leopoldstad. Vanaf september 1943 voerde hij vanuit Inongo correspondentie met Gustaaf Hulstaert en Placied Tempels. In november 1943 stuurde Tempels hem in een lange brief een eerste schets van de basisbeginselen van de Bantoe-ontologie. Na leetuur was Emile Possoz van oordeel dat Tempels' overpeinzingen een bredere verspreiding verdienen en hij besloot de brief, samen met een eerdere tekst van Tempels, door te sturen aan zijn vriend Gustaaf Hulstaert met het oog op publicatie in het tijdschrift *Aequatoria*. Op die manier bracht Possoz Hulstaert en Tempels met mekaar in contact. In januari 1944 schreven ze mekaar voor het eerst, het begin van een vier jaar durende intensieve corres-

pondentie. Samen met de correspondentie Tempels-Possoz, vormt de briefwisseling tussen Tempels en Hulstaert de voornaamste bron voor de ontstaansgeschiedenis van Tempels' *Bantoe-filosofie*. (96)

Intussen had Emile Possoz zijn nieuwe post in Inongo alweer verlaten. Zijn zoon Paul, die op dat moment dienst deed in het leger in Belgisch Congo, herinnert zich het verblijf van zijn vader in Inongo nauwelijks. (97) Begin 1944 kreeg Emile Possoz de toestemming zijn uitgestelde reglementaire verlof alsnog op te nemen. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om met zijn echtgenote enkele maanden door Zuid-Afrika te reizen. Pas in juni 1944 keerde hij terug naar Elisabethstad. Tegen die tijd was Tempels' korte inleiding tot zijn aangepaste catechese uitgegroeid tot een volwaardig hoofdstuk. Hij stuurde de tekst naar pater Hulstaert, die hem korte tijd later in *Aequatoria* publiceerde onder de titel "Moeten we op zoek naar een Bantu-filosofie?". (98) Het onderwerp liet Tempels niet meer los, en vanaf de zomer van 1944 zette hij zich ernstig aan het schrijven. Hij was ook blij dat Emile Possoz na een lange afwezigheid opnieuw in Belgisch Congo was: "Gij hebt U zoo lang stom en dood gehouden, en... ik heb u gemist. (...) Het zou me spijten iets te schrijven of te publiceeren zonder U eerst mijn geschrijf eens te laten lezen en keuren". (99)

Possoz' verlof was dan wel ten einde, naar zijn post

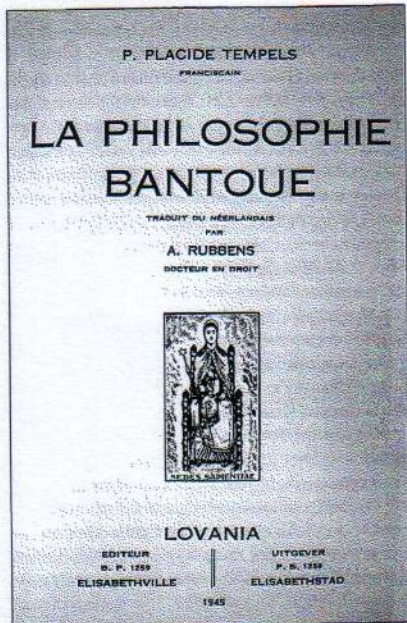
in Inongo keerde hij niet meer terug. Geveld door ziekte vlak na zijn terugkeer uit Zuid-Afrika, bracht hij bijna drie maanden door in het ziekenhuis van Elisabethstad. Bij toeval werd ook Placied Tempels rond dezelfde tijd – augustus-september 1944 – opnieuw in hetzelfde ziekenhuis opgenomen. Net zoals meer dan een jaar eerder voerden beide vrienden opnieuw gepassioneerde discussies in de stille ziekenhuisgangen. Tempels liet er Possoz zijn laatste pennenvrucht zien, een kort maar krachtig artikel, getiteld "De filosofie der rebellie", dat een scherpe veroordeling inhield van de eenzijdig materialistische instelling van de kolonisator en de nefaste gevolgen hiervan op de Congolese gemoedsgesteldheid. Tempels wist zelf niet goed wat er mee aangevangen, maar Possoz overtuigde hem het zonder dralen te publiceren en vertaalde het prompt in het Frans. Het artikel verscheen op 31 augustus 1944 als "La philosophie de la rebellion" in de Katangese krant *L'Essor du Congo*, en deed behoorlijk wat stof opwaaien. (100)

Tempels' hoofdbekommernis betrof nu evenwel het uitwerken van zijn *Bantoe-filosofie*. Naarmate de hoofdstukken uit zijn pen stroomden, stuurde hij ze Possoz per post toe. Possoz leverde commentaar en nam het vrijwillig op zich Tempels' teksten van het

Nederlands naar het Frans te vertalen. Hij had er de tijd voor. Na uit het ziekenhuis ontslagen te zijn, bleef Possoz in Elisabethstad hangen. In november 1944 werd hij omwille van gezondheidsredenen tijdelijk uit zijn functie ontheven en korte tijd later definitief op pensioen gesteld. Toch zou hij pas in maart 1945 Belgisch Congo definitief verlaten om terug te keren naar het intussen bevrijde België. Hij was al in België toen Tempels hem in het voorjaar van 1945 de laatste stukken van zijn manuscript toestuurde. In februari van dat jaar was Tempels begonnen de reeds voltooide hoofdstukken als een artikelenreeks te publiceren in het nederlandstalige koloniale tijdschrift *Band*, uitgegeven in Leopoldstad.

Om het werk de nodige weerklink te bezorgen, was een Franse uitgave echter onontbeerlijk. Twee koloniale tijdschriften, *Aequatoria* en het *Bulletin des Juridictions Indigènes*, waren geïnteresseerd, maar verlangden een aanpassing van Possoz' vertaling die als "pas trop heureuse" werd bestempeld. (101) Tempels benaderde hiervoor de Vlaamse jurist Antoon Rubbens, die hij kende via het in Elisabethstad uitgegeven hervormingsgezinde blad *L'Essor du Congo*. (102) Rubbens besloot prompt, en enigszins tot verlegenheid van Tempels, de vertaling van Possoz terzijde te schuiven en van vooraf aan te herbeginnen. Misschien om de pil van deze afwijzing wat te vergulden, maar vooral toch als eerbetoon aan zijn vriend, vroeg Tempels Possoz een voorwoord bij zijn manuscript te schrijven. Tempels had intussen ook een kerkelijk *Imprimatur* voor zijn werk losgekregen, vanzelfsprekend niet van de apostolische vicaris in Elisabethstad maar van zijn eigen orde-vicaris voor het gebied van Lulua-Katanga, Liberatus Lefebure, en van de vicaris van Kamina, Ernest Van Avermaet. Via Antoon Rubbens opende zich tenslotte de mogelijkheid het manuscript als een volwaardig boek uit te geven, in plaats van als een artikelenreeks. (103) Rubbens was lid van het redactie-comité van het tijdschrift *Lovania*, uitgegeven door de Katangese afdeling van de vereniging van oud-studenten van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij zorgde er voor dat Tempels' *La philosophie Bantoue* in boekvorm verscheen bij Lovania in oktober 1945, in een oplage van 1.500 exemplaren. Deze eerste publicatie bevatte tevens het voorwoord van de hand van Emile Possoz.

De impact van het boek was groot. In zijn *Bantoe-filosofie* leverde Placied Tempels een coherente interpretatie van het wereldbeeld van de Baluba, een interpretatie waarvan hij meende dat die geldigheid had voor alle Bantoe-stammen en zelfs voor alle

Eerste uitgave van Placied Tempels' *Bantoe-filosofie* in boekvorm: Elisabethstad, 1945.

zogenaamd primitieve volkeren. Sterk vereenvoudigd kwam die interpretatie hierop neer. Volgens Tempels is het basisconcept van de Bantoe-filosofie, de fundamentele waarde die ten grondslag ligt aan de zijsleer van de Bantoes, die van de levenskracht (*"force vitale"*). Waar het westerse denken in wezen gebaseerd is op het statische concept van het *zijn*, vertrekt de Bantoe-filosofie vanuit het dynamische concept van de *levenskracht*. Tempels leidt hieruit af dat voor de Bantoe *zijn* gelijk staat met *kracht*. Zo luidt zijn vaak overgenomen formulering: *"la force c'est l'être, l'être est la force"*. (104) De levenskracht is dynamisch in die zin dat ze kan toenemen of afnemen (bijvoorbeeld als het gevolg van magische handelingen): *"l'existence est pour le nègre chose d'intensité variable"*, citeert Tempels in zijn boek Emile Possoz. (105) Alle wezens worden gekenmerkt door levenskracht: God, de mensen, dieren, maar ook planten, mineralen, die daardoor ook een dynamische dimensie verwerven (en niet louter statische objecten zijn zoals in het westerse denken). Bovendien bestaat er een duidelijke hiërarchie van krachten, van sterk naar zwak. Krachten die overigens ook over de dood heen werkzaam kunnen blijven. Door consequente toepassing van de theorie van de levenskracht, meende Tempels te kunnen

Mgr. Giovanni Dellepiane, apostolisch afgevaardigde in Belgisch Congo en Mgr. Van Goethem, vicaris van Coquilhatstad. Ongedateerde foto (met dank aan www.aequatoria.be)

aantonen dat het wereldbeeld en denken van de Bantoe gegrondvest is in een logisch samenhangend ontologisch systeem. (106) Het betekende tevens dat bepaalde rituele handelingen, schijnbaar obscure opvattingen en wijd-verspreide taboes die door de westerse kolonisator onder de noemer van bijgeloof of magie als primitief en irrationeel werden afgedaan integendeel als rationele, of op zijn minst betekenisvolle, aspecten van dit logisch coherente mens- en wereldbeeld konden geïdentificeerd worden.

De implicaties van Tempels' *Bantoe-filosofie* waren potentieel ingrijpend, in de eerste plaats voor de kolonisatie- en missioneringsgedachte. Tempels droeg zijn boek niet toevallig op aan alle "kolonialen van goede wil". Hij beoogde een radicale verandering in de manier waarop de Afrikaanse cultuur en de Afrikanen zelf werden benaderd onder het kolonialisme. Enkel indien ze vertrok vanuit een diep begrip van de leef- en denkwereld van de inlanders, en voortbouwde op al het goede dat reeds intrinsiek in de Bantoe-filosofie aanwezig was, had de evangelisatie kans op slagen. Poogde ze daarentegen vanuit een misplaatst superioriteitsgevoel tegenover het "primitieve heidendom" het westerse christendom zonder meer op te leggen, was de missionering gedoemd te mislukken, want liet ze hooguit een dun laagje vernis achter. (107) Eenzelfde mislukking, om dezelfde reden, bedreigde de kolonisatie in haar totaliteit. Emile Possoz vat het in zijn voorwoord tot Tempels' boek zo samen: *"On exaltait l'europpéen civilisé et chrétien, en dénigrant le primitif, sauvage et païen. De là est née une colonisation, qui menace de toutes parts de faire faillite"*. (108) Deze zienswijze stelde, met andere woorden, de traditionele rechtvaardiging voor de kolonisatie – het bestrijden van obscurantisme en heidendom, en de verheffing van de primitieve inlanders door evangelisatie en beschaving – op fundamentele wijze in vraag.

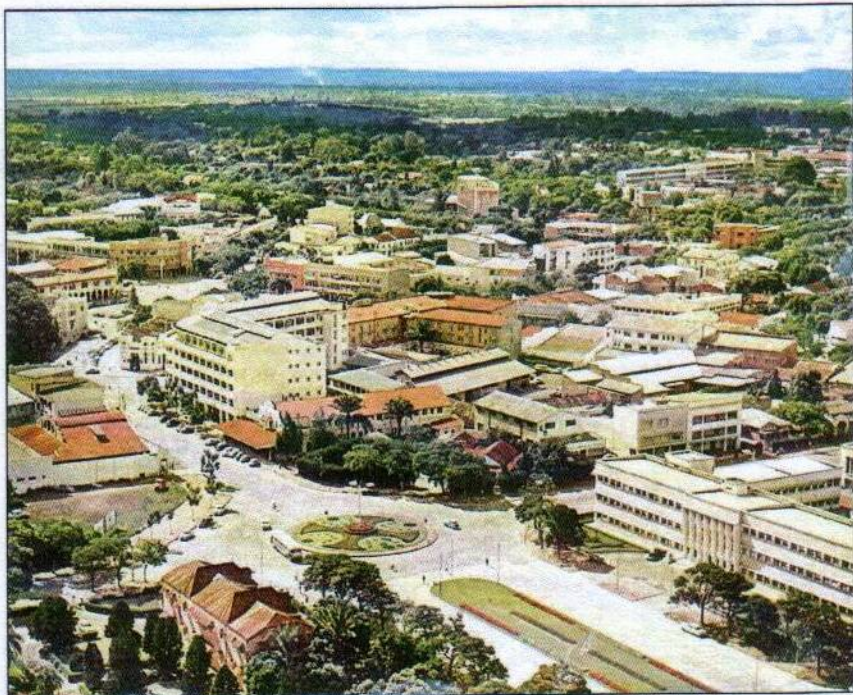
Het hoeft dus niet te verbazen dat er van bij de publicatie verzet opstak tegen Tempels' boek, en wel vanuit de te verwachten hoek. Mgr. de Hemptinne nam het voortouw, al snel gevolgd door de apostolische afgevaardigde Dellepiane. Tempels was er de man niet naar de confrontatie uit de weg te gaan. Hij liet de prelaat van Katanga een exemplaar van zijn werk bezorgen en ging hem enkele dagen later zelf opzoeken. Het werd een dovemansgesprek. De Hemptinne deed daarbij zijn reputatie alle eer aan en vuurde zijn banbliksems op Tempels af: *"Livres dangereux dont profiteront les ennemis de l'Eglise, attaques contre toute notre oeuvre d'évangélisation et de colonisation, livre qui corrompra à jamais tout*

jeune missionnaire qui le lira. (...) Pour moi, la coutume n'est rien, la défendre, c'est faire le jeu du nationalisme bantou'. (109) Mgr de Hemptinne vreesde dat lockomstige nationalist Tempels' boek zouden gebruiken als een argument tegen de blanke dominantie en dus tegen het kolonialisme. (110) Na zijn onderhoud was Tempels er van overtuigd dat de Hemptinne alles in het werk zou stellen om zijn boek te doen verbieden, hoewel het reeds het kerkelijk Imprimatur had gekregen en de verkoop goed op gang was gekomen. Die vrees leek niet ongegrond toen ook de apostolische afgevaardigde Dellepiane zich in het debat mengde. In twee brieven aan Mgr Stappers, de apostolische vicaris van Lulua-Katanga – waarin het missiegebied van pater Tempels lag – trok hij scherp van leer tegen *La Philosophie bantoue*. Hij beschuldigde Tempels er onder meer van zich op het sleetpouw te hebben laten nemen door 'certaines personnes, parmi lesquelles des laïcs qui, dans le domaine de l'ethnologie adhèrent à une doctrine non orthodoxe' – onmiskenbaar een toespeling aan het adres van Emile Possoz. (111) Gustaaf Hulstaet was er overigens van overtuigd dat het voorwoord van Possoz mee verantwoordelijk was voor de heftige reactie van de Hemptinne en Dellepiane op Tempels' boek. (112) De aanvaringen van 1941-42 waren niet vergeten en de naam Possoz had op beide nog steeds de uitwerking van een rode lap op een stier. Toen Tempels de aantijging ter ore kwam '...dat ik mij op sleetpouw heb laten nemen door twee ongunstig gekende leken: Possoz en Rubbens', stond hij perplex: '...men moet [toch] geen boek veroordelen om een 'inleider' of om een 'vertaler''. (113) Hoe diep de afkeer van de apostolische afgevaardigde zat, blijkt wel uit het feit dat Dellepiane het tijdschrift *Aequatoria* in niet mis te verstane bewoordingen afraadde een lovende recensie van Tempels' boek te publiceren. (114) Al deze agitatie bereikte – voorspelbaar – het tegengestelde resultaat: Tempels' boek kreeg er extra ruchtbaarheid door. De verkoop vlotte – binnen de eerste 6 weken gingen meer dan 500 exemplaren over de toonbank – en de weerklank was aanzienlijk.

Toch bleef Tempels bevreesd dat zijn boek alsnog op de kerkelijke index zou belanden. Dellepiane had er tegenover Mgr Stappers immers mee gedreigd de kwestie in Rome te zullen aankaarten. (115) Om zich hiertegen te wapenen, mobiliseerde Tempels zijn vrienden en poogde zoveel mogelijk positieve reacties van prominente katholieke figuren in te zamelen. Eén van de eersten die hij aanschreef was Dom Pierre-Célestin Lou Tseng-Tsiang (1871-1949), een oud-premier en oud-minister van Buitenlandse

Zaken van de Chinese republiek, die zich tot het katholicisme had bekeerd en na de dood van zijn Belgische vrouw als Benedictijn in een Brugs klooster was ingetreden. Op vraag van Tempels schreef Dom Lou een aanbeveling van *La Philosophie bantoue* aan een oude kennis van hem, Mgr Costantini, die intussen een invloedrijk secretaris van de *Sacra Congregatio de Propaganda Fidei* in het Vaticaan was geworden. Op 9 november 1945, nauwelijks enkele dagen na zijn stormachtige onderhoud met de Hemptinne, riep Tempels ook de hulp van Emile Possoz in: 'Beste vriend, u zult moeten helpen vechten – geheimzinnige manoeuvres van Mgr. De Hemptinne lijken te verwachten'. (116) Possoz schreef prompt zijn katholieke contacten in België aan om ze tot steunbetuigingen aan te sporen. Hij trok ook naar de Franse ambassade in Brussel om er een exemplaar te deponeren van *La Philosophie bantoue*, en van zijn eigen boek *Éléments de droit coutumier nègre*, ten behoeve van de vooraanstaande Franse katholieke filosoof Jacques Maritain (1882-1971). Maritain zou zich vervolgens inderdaad positief uitlaten over het werk van Tempels en Possoz. (117)

Tempels zocht niet enkel morele steun bij katholieke autoriteiten. Hij deed ook het nodige om zijn werk een zo ruim mogelijke verspreiding te geven. In oktober 1946, een jaar na de Franse uitgave, kwam een nederlandstalige editie op de markt onder de titel *Bantoe-filosofie*, uitgegeven door De Sikkels in Antwerpen en voorzien van een Imprimatur verleend door Mgr. Suenens te Mechelen. Het voorwoord van Possoz was evenwel geschrapt, wellicht omdat het ook door Tempels zelf als onnodig provocatief werd ervaren. Intussen had de Vlaamse schrijver Marnix Gijsen (Jan-Albert Goris, 1899-1984), die in New York voor het *Belgian Government Information Center* werkte, voor een Engelse vertaling gezorgd. Die leidde echter niet tot een publicatie. De eerste Engelse editie van *Bantu Philosophy* werd uiteindelijk pas in 1959 uitgegeven, in een vertaling van Colin King. Een Duitse uitgave kwam in 1956 tot stand. Het was echter de tweede Franse uitgave in 1949 die definitief de faam van Tempels' boek vestigde als één van de baanbrekende werken die mee aan de wieg stonden van een Afrikaanse filosofie. In 1947 had de Senegalese intellectueel Alioune Diop (1910-1980), het tijdschrift *Présence Africaine* opgericht, één van de eerste panafrikaanse publicaties die een eigen stem verleenden aan de zwarte elite. In 1949 begon *Présence Africaine* ook met de uitgave van een eigen boekenreeks. Diop en zijn medestander Léopold Senghor (1906-2001) – dichter en later de eerste president van het onaf-

Zicht op Elisabethstad, standplaats van Emile Possoz tussen 1940 en 1945. Foto genomen in 1961, kort na de onafhankelijkheid.

hankelijke Senegal – kozen ervoor deze nieuwe reeks in te luiden met een heruitgave van Tempels' *La Philosophie bantoue*. Deze uitgave kreeg een brede weerklink bij de franstalige Afrikaanse intellectuele elite, voornamelijk buiten Belgisch Congo.

De reacties op Tempels' boek waren niet onverdeeld posilief. Zo bekoelde het aanvankelijke enthousiasme van Gustaaf Hulstaert relatief snel, zeker nadat zijn confrater Boelaert een uiterst negatieve kritiek had geschreven die dan wel in het tijdschrift *Aequatoria* werd gepubliceerd.⁽¹¹⁸⁾ Kritiek kwam er ook vanuit Afrikaanse hoek. Aimé Césaire, de dichter-politicus uit Martinique en één van de grondleggers van de *négritude*-beweging, rekende in zijn essay *Discours sur le colonialisme* (1955) genadeeloos af met Tempels. De Rwandese priester, dichter en filosoof Alexis Kagame (1921-1981) ontwikkelde, deels in reactie op het werk van Tempels, zijn eigen Bantoe-filosofie.⁽¹¹⁹⁾ Eén van de weerkerende bezwaren tegen Tempels' boek was dat hetgeen hij beschreef in feite geen filosofie was – in de betekenis van een bewust beleefd wijsgerig stelsel – maar

eerder metafysica of etnologie. Tempels kreeg ook heel wat kritiek voor zijn boude bewering dat de denkwereld die hij had beschreven en zijn interpretaties ervan algemene geldigheid hadden voor alle Bantoe-stammen, ja zelfs voor alle primitieve volkeren, hoewel zijn studie uitsluitend gebaseerd was op zijn jarenlange ervaringen en observaties van de Luba-stammen in zijn eigen missiegebied van Lulua-Katanga. Tenslotte werd door vele latere schrijvers erkend dat Tempels in zijn boek weliswaar voor een beter begrip van de Bantoe en hun denkwereld pleitte, maar dan wel met het ultieme doel ze dankzij die intiemere kennis des beter te kunnen evangeliseren en dus des te vlatter in te schakelen in het westerse koloniale kader.⁽¹²⁰⁾

Tempels' boek liet de gemoederen niet onberoerd en bracht een belangrijke discussie op gang omtrent de legitimiteit van de westerse beschavingspretenties tegenover de niet-westerse wereld. De heisa die volgde op de publicatie van *La philosophie Bantoue* was emotioneel enorm belastend voor de auteur ervan. 'Je me sens fatigué et malade', schreef hij toen hij zijn manuscript net voltooid

had.(121) In mei 1946, na zijn aanvaring met Mgr. de Hemptinne en met de apostolische afgevaardigde, verzuchtte Tempels in een brief aan Gustaaf Hulstaert: „ne craignez pas que je sois foutu psychologiquement. Oui, je le suis. Pendant plusieurs mois j'ai vécu dans une tension, dans une exaltation, dans une fureur qui dépasse les forces humaines. L'expérience a été assez dure\".(122) Omdat er in Congo al te veel porselein was kapot geslagen en in afwachting van een wegwijzend verdict vanuit Rome, besloten Tempels' oversten hem naar België terug te roepen. Tempels stemde hiermee in omdat hij meende zijn zaak beter vanuit België te kunnen verdedigen. Hij verliet Congo einde mei 1946. Terug in België verbleef hij in zijn ordeklooster in Hasselt. Hij ontmoette opnieuw zijn vriend Emile Possoz en bleef geregeld met hem corresponderen. Possoz spoorde hem voortdurend aan publiek stelling te nemen en zijn inzichten actief te propageren, maar, mee op aanraden van zijn oversten, verkoos Tempels zich gedeisd te houden: „kunt u het begrijpen dat mijn stilzwigen er een is dat mij opgelegd, opgedrongen is door alle mogelijke onstandigheden (inwendige en uitwendige)\".(123) In 1947 kwam er een einde aan de onzekerheid toen duidelijk werd dat er vanuit Rome geen officiële veroordeling van de *Bantoe-filosofie* viel te vrezen.(124) Tempels' oversten vonden het evenwel beter dat hij zich nog een tijdje stil hield en uit Congo wegbleef. „Votre situation y serait impossible, à cause du délégué apostolique que nous avons ici\", schreef Mgr. Stappers, zijn ordeoverste in Lulua-Katanga, hem.(125) Placied Tempels zou uiteindelijk pas in juli 1950 naar Belgisch Congo terugkeren. De apostolische afgevaardigde Dellepiane had Leopoldstad in 1949 definitief verlaten voor een nieuwe benoeming in Wenen.

Terug in Congo, begon voor pater Tempels een nieuwe fase in zijn missionerings-werk. Vanaf 1953 werkte hij voornamelijk onder de zwarte arbeiders van de Union Minière rond Kolwezi in Zuid-west Katanga. Tempels zette nog een stap verder. Het ging hem nu niet enkel meer om een beter inzicht in de Bantoe-denkwereld en een aangepaste catechese, maar meer nog om een ontmoeting onder gelijkgezinden, een volledig openstaan voor de Congolezen en een samen op zoek gaan naar wat het betekende christen te zijn. Tempels' zoektocht naar het intrinsiek goede in de Bantoe-filosofie, als basis voor een diepere christianisering, leidde hem tot de overtuiging dat het de Bantoe-filosofie en het 'primitieve' denken zelf waren die het christendom konden verjongen, het regenereren.(126) Vanuit zijn werk met de mijnarbeiders rond Kolwezi groeide

geleidelijk een heuse beweging, die met de term *Jamaa* werd aangeduid (swahili voor 'familie'). In de praktijk kwam het er op neer dat enkele volwassen paren, zonder onderscheid van rang of stand, in huiselijke kring samenkwamen om in een ontmoeting met een priester of geestelijke leider samen op zoek te gaan naar God. De beklivende ervaring van deze eerste ontmoeting werd dan veelvuldig herhaald en doorgegeven (het 'manifest' van de beweging, in 1962 door Tempels geschreven is getiteld 'Notre rencontre'). De *Jamaa* nam snel uitbreiding in Katanga.

Ook bij deze laatste ontwikkeling in het denken en handelen van Placied Tempels heeft Emile Possoz, indirect, een zekere invloed uitgeoefend. Al van bij hun eerste ontmoeting trachtte Possoz Tempels te winnen voor het gedachtengoed van Cardijn. In één van zijn eerste brieven aan Tempels, sprak Possoz hem al belerend toe: "Geloof me, als ge eenmaal zult een discipel geworden zijn van Mgr Cardijn, wat ik voor uw ziel ten zeerste verhoop en met de diepste genegenheid u toeroep, dan zult ge zeker anders spreken". En verder: "Maak dus van uw Baluba eenmaal kajotters\".(127) Het was een thema dat Possoz in zijn talloze brieven aan Tempels ten treure toe bespeelde, soms tot ergernis van Tempels: "Ja, hoe is het voor u mogelijk dat er iets zou bestaan buiten en zonder u of Cardijn?\".(128) Maar uiteindelijk holde de spreekwoordelijke druppel water de steen dan toch uit. In mei 1946, kort voor zijn terugkeer naar België, schreef Tempels Possoz: "We zullen dan eens samen naar Cardijn moeten gaan, als u me bij hem wilt binnenleiden\".(129) Een eerste ontmoeting tussen Tempels en Cardijn kwam ten laatste begin 1948 tot stand.(130) Hoewel aanvankelijk nog sceptisch, voelde Tempels zich gaandeweg sterker aangetrokken door Cardijn en diens beweging. Het duurde niet lang of hij zocht nadrukkelijk Cardijn's steun voor zijn eigen werk in Congo.(131) Toen Tempels er in 1949 over twijfelde of hij al dan niet naar Belgisch Congo zou terugkeren, won hij niet enkel de raad in van zijn oude vriend Possoz maar ook van Cardijn.(132) Gustaaf Hulstaert, die zowel Possoz als Tempels erg goed kende, schatte de invloed van Cardijn op Tempels, en de rol die Emile Possoz daarin speelde, hoog in: "l'Action catholique était le principal souci de Possoz et, manifestement, sera bientôt aussi celui de Tempels qui depuis des années était à la recherche d'une pastorale et d'une catéchèse appropriées. En effet, pour celle-ci Possoz lui a fourni le modèle dans la JOC (KAJ), fondée par l'ami de jeunesse de Possoz, le futur Cardinal Cardijn. C'est ma conviction personnelle, basée sur l'ensemble de ma connaissance des personnes et des

événements, que tout cela a débouché naturellement sur la *Jamaa*".(133) De uitvoerige na-oorlogse briefwisseling tussen Tempels en Possoz lijkt deze zienswijze te ondersteunen.(134)

De *Jamaa* vertoonde, als een charismatische lekenbeweging die zich vooral richtte op de zwarte arbeidersklasse en een herbronning van het geloof nastreefde, duidelijke overeenkomsten met de kajotters- en katholieke actie-idealen van Cardijn. Hoewel Tempels zelf ten stelligste bestreed dat de *Jamaa* een afzonderlijke organisatie of beweging naast, of zelfs binnen, de katholieke kerk was, bestempelden de volgelingen zich zelf overtuigd als 'Jamistes' en beschouwden ze Tempels als hun charismatische leider.(135) De *Jamaa* bracht Tempels nog maar eens in de problemen met bepaalde conservatieve elementen van de kerkelijke hiërarchie, die de beweging van sectarische tendensen en zedeloosheid betichtten. Opnieuw kreeg hij van de kerkelijke autoriteiten een zwijgplicht opgelegd. Maar ook deze keer kon Tempels op machtige vrienden rekenen. Het is veelzeggend dat het kardinaal Cardijn was die in Rome ten gunste van Tempels tussenbeide kwam en van Mgr. Ottaviani, de prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer, verkreeg dat die Tempels officieel toeliet zich opnieuw met de *Jamaa* bezig te houden en naar Congo terug te keren.(136) Tempels was in 1962 uit Congo naar België teruggekeerd. Getekend door ziekte en vroegrijdige ouderdom zou hij Congo nooit meer weerzien. Ook vanuit België bleef hij de *Jamaa*-beweging in de jaren 1960-70 via een veelvuldige correspondentie inspireren. Placied Tempels overleed in Hasselt in 1977. Uitlopers van de *Jamaa*-beweging waren nog tot in de jaren 1980-90 in Zaïre actief.

Nunc dimittis!(137)

En wat was er intussen van Emile Possoz geworden? In maart 1945 was hij definitief vanuit Belgisch Congo naar België teruggekeerd. Zijn vaderland dat hij in mei 1940 het laatst gezien had, was sterk getekend door de jarenlange bezetting en oorlogsellende. Ook Possoz' familie, hoewel bemiddeld, was niet gespaard gebleven. Drie brieven die notaris Joseph Possoz aan zijn oudere broer Emile schreef kort voor diens afreis uit Congo, getuigen van deze donkere dagen. Gedurende vijf lange jaren waren de ravitailering en de energiebevoorrading de hoofdbekommernis van de bevolking in het bezette België. Notaris Possoz had dan wel bijtijds zijn kolenkelder tot de nok laten vullen en kon lange tijd teren

op rijke voorraden, maar ook zijn familie kon na verloop van tijd gezien de karige officiële rantsoenen enkel overleven dankzij de zwarte markt: "...il faudra élever des monuments aux Chemins de fer Vicinaux et aux 'smokeleers'. Sans ces deux là tous les Belges seraient morts de faim. (...) dans les trams, les gens se pressaient dans l'allée et aussi debout entre les voyageurs assis. (...) Et puis à chaque portière pendait encore une grappe de jeunes. (...) Ajoutez y les innombrables valises et sacs, surtout de pommes de terre... sous les banquettes, dans les filets, sur les genoux, empilés dans un coin et les gens assis dessus... des milliers de kilos de patates à chaque tram et cela sur toutes les lignes rayonnant autour de Bruxelles. Parfois courait le bruit que les contrôleurs se trouvaient à l'arrêt suivant. Alors le tram se vidait comme par enchantement et des 'sac au dos' filaient à travers la campagne par des petits chemins faire leurs longs kilomètres vers la ville. (...) Ces smokeleers nous vendaient leurs patates entre 7 et 15 fr. le kilo, suivant les moments; mais ils n'avaient pas volé leur bénéfice".(138) Joseph Possoz had het notariaat van vader reeds langere tijd van Halle naar Brussel verlegd. Vanuit zijn kantoor in het centrum van Brussel maakte hij ook de bevrijding van dichtbij mee: "Le mercredi 30 août nous remarquions que les Boches filaient. Pendant 4 jours nous restions à la fenêtre de mon bureau pour les voir fuir. Délicieux. Encore le dimanche 3 septembre jusqu'à 6 h. du soir. Puis plus rien. Mais à 8 h. trois petits tanks anglais. Quelle surprise, on n'osait pas encore les attendre. Passé la nuit tout habillés dans des fauteuils en sous-sol au bruit du canon et des mitrailleuses. Les balles sifflaient dans la rue de la Loi. A 4 h. du matin brusquement grand calme; (...) à 7 h. les Tommies passaient en tanks, autos, camions, motos en pleine vitesse dans la rue. Quel délire. Toute la semaine ce fut la joie. Pas moyen de travailler. Bruxelles n'a jamais connu une si grande kermesse".(139) Maar op de euforie van de bevrijding volgde al gauw ont-nuchtering. De oorlog was nog niet gedaan en de bevoorrading bleef problematisch. "La situation charbonnière est plus catastrophique maintenant que pendant l'occupation", schreef Joseph zijn broer en diens echtgenote in februari 1945, en "Ne vous hâtez pas de revenir trop tôt". Niet alleen de materiële besommeringen van de na-oorlog bezwaarden Emile's terugkeer. Tijdens zijn lange afwezigheid had de dood driemaal toegeslagen in zijn naaste omgeving. Emile's jongere broer Etienne, priester en in de jaren 1920 directeur van het Halse Onze-Lieve-Vrouw College, was in juni 1941 dood in zijn bad aangetroffen. Vader Joseph Possoz was een half jaar later, in januari 1942, op

84-jarige leeftijd overleden. En nauwelijks enkele maanden voor Emile's terugkeer uit Congo, in december 1944, had ook zijn moeder, Joséphine Herinckx, de geest gegeven: "Le 13 novembre Maman a brusquement été frappée d'une congestion. (...) La paralysie s'est maintenue. L'appétit a diminué de jour en jour, mais l'esprit restait très clair. (...) Le samedi [2 décembre 1944] vers 9h du matin Maman a, tout en dormant, passé, sans la moindre lutte. Tout comme Père elle a eu une fin très douce. Elle fut très bien soignée par une sœur noire (Madeleine Vanderschueren) de Hal". (140) Het ouderlijk huis in de Dekenstraat in Halle werd na de dood van beide ouders enkel nog bewoond door de ongehuwde zuster Agnès Possoz (tot aan haar dood in 1973). Emile Possoz vestigde zich bij zijn terugkeer uit Congo opnieuw in het Brusselse, meer bepaald in Sint-Gillis en later in Sint-Lambrechts-Woluwe.

Uit de weinige gegevens waarover we beschikken, en op basis van Emile Possoz' eigen getuigenis aan het einde van zijn leven, blijkt maar al te duidelijk dat de re-integratie in België, na bijna twintig jaar koloniale carrière, moeizaam verliep. Een betaalde baan was het eerste tere punt. Emile was niet zestig jaar oud en wilde graag nog aan de slag, temeer daar hij zijn (onvolledige) koloniaal pensioen als ontoereikend achtte. Hij had de ambitie op een academische loopbaan nog niet helemaal opgegeven. Het was een reden om opnieuw contact op te nemen met oud-magistraat Antoine Sohier, die hij ook voor de oorlog al had benaderd in de hoop aan de Antwerpse koloniale hogeschool benoemd te geraken. Maar ook deze keer kwam er niets van in huis. (141) Uiteindelijk kon hij nog enkele jaren aan de slag als deur-aan-deur vertegenwoordiger van een verzekeringsmaatschappij. (142)

De familie van Emile Possoz was nu, voor het eerst sinds lang, opnieuw verenigd. De oudste zoon, Robert, had de oorlog in België doorgebracht. Zijn oom Etienne had bij het begin van de oorlog van het Ministerie van Koloniën een maandelijks toelage voor hem bedongen. Later in de oorlog dook hij onder in Wallonië om opvoeding door de *Werbestelle für den Arbeitseinsatz in Deutschland* te ontlopen. (143) Na de bevrijding was hij tenslotte in het grootouderlijk huis in Halle ingetrokken, bij zijn tante Agnes, en bereidde zich voor op het examen boekhoudkunde toen in de lente van 1945 zijn ouders eindelijk uit Congo terugkeerden. In augustus 1945 keerde tenslotte ook zijn jongere broer Paul uit Congo terug. Robert zou enige tijd later zelf naar Belgisch Congo trekken om er tot aan de onaf-

hankelijkheid in 1960 als boekhouder te werken in Leopoldstad bij de electriciteitsmaatschappij *Colectric*. (144) Ook voor Paul, die tijdens de oorlog college had gelopen in Elisabethstad en in Congo zijn legerdienst had vervuld, bleek de roep van Afrika onweerstaanbaar. Hij voltooide zijn studies landmeter in België en keerde in 1948 terug naar Congo, om er tot in 1962 te werken als landmeter in de privé-nijverheid en voor de staat (kadaster) in de Kasai-provincie. (145)

Terug in België bleef Emile Possoz zijn passie voor Congo, en in het bijzonder voor de Congolese etnologie, trouw. Enige tijd speelde hij met het idee een etnologisch tijdschrift, onder de titel *Ethnologos*, uit te geven. (146) Maar de financiering was problematisch en het project kwam niet van de grond. Wel kwam hij in de zomer van 1945 in contact met Amaat Burssens, directeur van het koloniale tijdschrift *Kongo-Overzee*, waarna hij korte tijd deel uitmaakte van de redactie ervan. In 1946 diende hij zijn in 1942 gepubliceerde *Éléments de droit coutumier nègre* in voor de prijs Albrecht Gohr verleend door het Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut voor de meest verdienstelijke studie omtrent een koloniaal juridisch probleem. Possoz' studie kreeg een eervolle vermelding waaraan een prijs van BEF 2.000 was verbonden. (147) Tussen 1945 en 1951 was Emile Possoz bijzonder actief. Hij publiceerde verschillende, meestal korte, bijdragen over Congolese volkskunde, taal en clan-recht in tijdschriften als *Band*, *Kongo-Overzee*, het *Bulletin de Centre d'Etudes des Problèmes Sociaux Indigènes* (CEPSI) of de *Revue Internationale d'Onomastique*. (148) Intussen werkte hij ook aan een Nederlandse vertaling van zijn *Éléments*, maar ook dit project werd niet tot een einde gebracht, hoewel hij nog in 1955 hoopte een Nederlandse versie te kunnen publiceren bij CEPSI. Emile Possoz nam ook deel aan tal van congressen over etnologie, naamkunde en vergelijkend recht, zowel in België als in het buitenland (Londen, Parijs), en later ook aan de missieweken (semaines de missiologie) die plaatsvonden aan de katholieke universiteit Leuven, waar hij overigens tal van oude bekenden uit zijn koloniale dagen terugvond.

Religie bleef de tweede pijler in Possoz' leven. Kort na zijn terugkeer uit Congo sloot hij zich aan bij het Maria-legioen, een in 1921 in Dublin opgerichte beweging voor katholiek lekenapostolaat. De leden van het Maria-legioen verplichtten zich tot gemeenschappelijk gebed en wekelijkse samenkomsten en legden, zoals de apostelen twee per twee, huisbezoeken af bij zieken en mensen in nood. Deze vorm van lekenapostolaat was ontstaan vanuit dezelfde

bekommernissen die Cardijn tot zijn kajottersbeweging hadden geïnspireerd: een terugkeer naar de eenvoud van de vroege kerk, aandacht voor de zwakkeren en minderbedeelde, een drang tot handelen en een sterke rol voor de leken in de kerk. Die "Cardijnse" idealen hadden Emile Possoz sedert zijn jongelingsjaren niet meer losgelaten. Zoals vermeld, had hij gepoogd ze ook in Belgisch Congo een ruimere verspreiding te geven, en had hij er Placied Tempels mee overstelpt tot die zich uiteindelijk gewonnen gaf. Ook na de Tweede Wereldoorlog bleef Cardijn voortdurend aanwezig in Emile Possoz' denken en handelen. Hij ging hem wanneer mogelijk opzoeken, voor wat meestal uitdraaide op korte en eerder ongemakkelijke ontmoetingen, en hij poogde ook weer met zijn grote voorbeeld in correspondentie te komen. De religieuze ijver van Emile Possoz viel niet steeds in goede aarde bij zijn echtgenote, die hem soms verweet aan "godsdienstige waanzin" te lijden. (149)

Naarmate de jaren vorderden verengde zich de leefwereld van Emile Possoz. Vanaf het midden van de jaren 1950 – hij was nu de zeventigste jaar voorbij – werden zijn publicaties en deelnamen aan congressen en lezingen sporadischer. Zijn complexe karakter en hebbelijkheden – waaronder een hang naar betweterij en een soms beleedigende lichtgeraaktheid – vervreemdden hem in toenemende mate ook van die mensen die het goed met hem voorhadden. Antoine Sohier, in wie Possoz zijn hoop gesteld had op een introductie in de academische wereld, had reeds in 1947 definitief de contacten afgebroken. (150) Na 1955 bekoelde ook Possoz' relatie met Gustaaf Hulstaert. Hun briefwisseling droogde op, en bijna alle artikels die Possoz nog instuurde voor publicatie in *Aequatoria* werden door Hulstaert afgewezen als "incompréhensible". (151) Placied Tempels was uiteindelijk één van de weinigen die nog tot op het einde van zijn leven in regelmatig en vriendschappelijk contact bleef met Emile Possoz. In de jaren 1960 werkte Possoz nog aan tal van manuscripten, onder meer een verzameling *Réflexions Ethnologiques* en een bundel religieuze overpeinzinnen onder de titel *Amitiés apostoliques*, maar van publiceren kwam niet veel meer in huis. Hij zette zich ook aan het schrijven van zijn memoires *Uit mijn leven*, waarvoor hij teruggreep naar het Nederlands, de taal van zijn geboortestad Halle. Hij droeg het manuscript op aan Cardijn, "mijn boezemvriend".

In november 1965, Emile Possoz was intussen 80 jaar oud, schreef hij zijn jeugdvriend Jozef Cardijn, die eerder dat jaar door Paus Paulus VI tot kardinaal

was verheven, om hem aan te sporen zijn boodschap uit te dragen naar Afrika. Daarbij, aldus Possoz die hiermee meteen op zijn stokpaardje zat, moesten de fouten uit het verleden worden vermeden die waren ingegeven door "une tradition ethnologique (...) qui n'a cessé jusqu'à nous de fournir des interprétations péjoratives de tous les actes traditionnels des illettrés et notamment de faux-noms juridiques de leurs institutions, du sens et du système de leur droit. Depuis 1930, j'ai pris conscience au Congo de la fausseté des positions missionnaires quant aux cultures bantoues". (152) Nauwelijks twee weken later schreef hij aan de minderbroeder Nestor Poppe, die hij in zijn testament had aangegeven om na zijn dood zorg te dragen voor zijn papieren: "De dokters voorzeggen me meer en meer dat men mij op straat zal oprapen als ik onder nul buiten ga! En dan? (...) Gebeurt er met mij iets, dan zendt gij maar iemand om af te halen wat ik nog bezit. (...) Zo loopt mijn bedrijvigheid stilaan ten einde. Wie loopt er nu 't langst, Cardijn of ik? Dat kunt gij nu afwachten. Nunc dimittis! Wat is het leven toch schoon! Dat Cardijn nu als beste vrienden en de Paus en Mgr Ottaviani heeft is wel geen mirakel, maar toch hé?". (153)

Uiteindelijk was het Emile Possoz die het langste liep. Jozef Cardijn overleed te Leuven op 24 juli 1967. Emile Possoz stierf op 12 juni 1969 in zijn woonplaats in Sint-Lambrechts-Woluwe, 84 jaar oud. Zijn echtgenote, Madeleine Debous, overleed in 1978.

Besluit

Emile Possoz, geboren in Halle in 1885, kende een bewogen levensloop. Als oudste zoon van notaris Joseph Possoz, één van de vooraanstaande notabelen in de kleine provinciestad, leek zijn toekomst voor hem uitgetekend. Maar het liep heel anders. Zijn jeugdvriendschap met Jozef Cardijn had een bepalende invloed op zijn verdere leven. Zijn vertrek naar Belgisch Congo was deels een vlucht, of de hoop op een nieuwe start, en opende, onverwacht, een nieuw interesse-gebied voor hem, het gewoonterecht van de inlandse Congolese bevolking. Zijn begrip en respect voor de Congolese tradities, maakten hem tot een scherp criticus van de officiële koloniale ideologie en, als een gevolg hiervan, tot een paria binnen het koloniale establishment en de magistratuur. Het leverde hem evenwel ook het respect en de erkenning op van een kleine groep van gelijkgezinden die, elk vanuit hun eigen koloniale ervaringen, tot gelijkaardige conclusies kwa-

men. De paters Gustaaf Hulstaert en Placied Tempels waren hierbij de voornaamsten, maar niet de enigen. Tot aan het einde van zijn dagen bleef Emile Possoz de twee grote overtuigingen of 'waarheden' uit zijn leven trouw: een rotsvast, ja obsessieel, geloof in Cardijn en diens visionair gedachtengoed, en een groot respect voor de juridische, maatschappelijke en culturele tradities van wat men toen aanduidde als de 'primitieve' volkeren.

Emile Possoz had ongetwijfeld een complexe persoonlijkheid – of anders gezegd: een moeilijk karakter. Hij was door het leven niet bepaald gespaard. Het diepe trauma van de verboden vriendschap met Cardijn, het tragische overlijden op jonge leeftijd van een broer en een geliefde zuster, de professionele tegenslagen, het verlies van een eigen zoon, ... lieten allemaal diepe sporen na. In zijn eigen memoires spreekt Emile Possoz voortdurend van strijd, ontgoochelingen en mislukking. Overtuigd van zijn eigen gelijk en altijd klaar om iedereen om het minste terecht te wijzen, maakte hij het anderen vaak onmogelijk hem nader te komen of hechte vriendschap met hem te sluiten. Jozef Cardijn in zijn jonge jeugdjaren en Placied Tempels waren twee opmerkelijke uitzonderingen. Tempels, die nooit een blad voor de mond nam, taxeerde zijn vriend als volgt: "Gij zijt de eeuwig onbegrepen... doch eveneens een beetje meen ik de eeuwig niet begrijpende. Het is meen ik niet uw hart dat in de weg staat om anderen te begrijpen. U hebt hart en veel hart, maar het is uw geest, het moet uw geest zijn die u belet anderen te verstaan, de volle werkelijkheid in te zien bij anderen". (154) Hij gaf hem ook de welgemeende raad mee: "Ik zeg het u met liefde, stoot minder mensen af". (155)

Toch heeft Emile Possoz ontegensprekelijk een grote invloed uitgeoefend op het handvol gelijkgezinden met wie hij direct in contact stond. Het mag nu wel duidelijk zijn dat hij Tempels de beslissende aanstoot heeft gegeven zijn baanbrekende werk *Bantoe-filosofie* te schrijven, en dat hij het werk op verschillende vlakken beïnvloed heeft. Tempels erkende dit zelf grootmoedig: "Dat we mekaar ontmoet hebben KAN niet zonder Gods tussenkomst gebeurd zijn. Toen ik u tegenkwam zat ik daar met mijn half afgewerkte catechese (...). U hebt me gedwongen mijn gedachten te verduidelijken." (156) Ook Hulstaert drukte zijn waardering voor Emile Possoz zonder omwegen uit: "En ce qui concerne ces choses, je dois beaucoup aux discussions que j'ai eues avec Possoz. Il est effectivement l'homme qui a pénétré le plus profondément la mentalité primitive, bien que, malheureusement, il

ne réussit pas à l'exprimer clairement". (157) Vele jaren later vatte Hulstaert het zo samen: "Possoz poursuivait le même dessein dès le début de sa carrière coloniale: connaître à fond les peuples congolais, évidemment à partir de sa propre formation spéciale, le droit; et cela, afin de contribuer à leur développement, leur relèvement spirituel et moral par l'action catholique laïque en tant que chrétien tout d'une pièce et ami intime de Cardijn". (158)

Emile Possoz heeft, in zijn eigen tijd en op zijn heel eigen manier, een invloedrijke bijdrage geleverd tot een debat dat ook vandaag nog niets aan actualiteit heeft ingeboet: moet men bij de ontmoeting en samenleving van verschillende volkeren en culturen er van uitgaan dat de ene cultuur zich noodgedwongen moet onderwerpen aan of gelijkgeschakelen met de dominante cultuur? Of is er ruimte voor een andere weg, misschien moeilijker maar potentieel ook rijker en in elk geval respectvoller, namelijk die van de wederzijdse aanpassing, waarbij beide culturen mekaar wederzijds beïnvloeden en verrijken?

Bronnen en bibliografie

Archieven

- AMST = Archief der Minderbroeders te Sint-Truiden, Minderbroederstraat 5, B-3800 Sint-Truiden.
- ARA = Algemeen Rijksarchief, Ruisbroekstraat 2, B-1000 Brussel (www.arch.be).
- CAB = Aequatoria, Centre de Recherches Africanistes, B.P. 276 M.C. BAMANYA, Av. Libération n° 11, Mbandaka 1, République Démocratique du Congo (www.aequatoria.be).
- KADOC = Katholiek Documentatie- en Onderzoekscen-trum, Vliamingenstraat 39, B-3000 Leuven (kadoc.kuleuven.be).
- KMMMA = Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Leu-vensesteenweg 13, B-3080 Tervuren (www.africamuse-um.be).

Literatuur

- A. (1953), "Les juridictions indigènes", In *Encyclopédie du Congo belge*, Brussel: Bielefeld, dl. III, p. 538 e.v.
- Bilolo, Mubabinge, "L'impact d'Emile Possoz sur P. Tem-pels. Introduction au destin du Possozianisme", In *Revue Africaine de Théologie*, 6, 11 (1982), pp. 27-57.
- Boelaert, E. (1946), "La philosophie bantoue selon le R. P. Placide Tempels", In *Aequatoria*, 9, 3, pp. 81-90.
- Bontinck, François (1985), *Aux origines de la philosophie Bantoue, La correspondance Tempels-Hulstaert (1944-48)*, Kinshasa: Faculté de Théologie Catholique.
- Césaire, Aimé (1955), *herdruk 2004*, *Discours sur le colo-nialisme*, Paris: Présence Africaine.
- Clement, Raymond (1979), *Onze-Lieve-Vrouw van Halle College 1879-1979, Jubileumboek*, Halle.
- Fabian, Johannes (1971), *Jamaa, A Charismatic Move-ment in Katanga*, Evanston: Northwestern University Press.
- Feltz, G. (1983), "Mgr de Hemptinne pendant la Secon-de Guerre Mondiale", In Koninklijke Academie voor Over-zeese Wetenschappen, *Bijdragen over Belgisch-Congo tij-dens de Tweede Wereldoorlog*, Brussel, pp. 419-37.
- Hulstaert, G. (1983), "Possoz et Tempels: influences mu-tuelles?", In *Revue Africaine de Théologie*, 7, 14, pp.
- Kagabo, Liboire (2004), "Alexis Kagame: Life and Thought", In Wiredu, Kwasi (ed.), *A Companion to African Philosophy*, Malden-Oxford: Blackwell Publishing, pp. 231-42.
- Kagame, Alexis (1956), *La philosophie bantu-rwandaise de l'être*, Brussel: Académie Royale de Sciences Coloniales.
- Kagame, Alexis (1976), *La Philosophie bantoue compa-rée*, Paris: Présence Africaine.
- Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen (1983), *Bijdragen over Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Brussel.
- Lamy, E. (1988), "Sohier, Antoine Joseph", In Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, *Belgische Overzeese Biografie*, Deel VIII, Brussel, k. 392-406.
- Likaka, Osumaka (1997), *Rural Society and Cotton in Colonial Zaïre*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Lories, Vic (1997), "Kardinaal Jozef Cardijn", In *Hallensia*, 19, 2.
- Mbandaka hier et aujourd'hui, Etudes Aequatoria 10 (1990), Bamanya – Mbandaka: Centre Aequatoria.
- Ministère des Colonies, *Annuaire officiel 1931*, Brussel: A. Lesigne.
- N.D. (1942), "E. Possoz: Eléments de droit coutumier nègre", In *Aequatoria*, V, 5, pp. 121-2.
- Pétillon, L.A. (1973), "Jean-Félix de Hemptinne", In Aca-démie Royale des Sciences d'outre-mer, *Biographie Belge d'outre-mer*, deel VIIa, Brussel, k. 291-99.

- Possoz, E. (1939), "Le droit nègre", In *Aequatoria*, 2, 4, p. 53.
- Possoz, E. (1941), "La refonte de la famille sur un plan nouveau?", In *Aequatoria*, 4, 3, p. 53.
- Possoz, Emile (1942), *Eléments de droit coutumier nègre*, Elisabethville.
- Rubbens, Antoine (ed.) (1945), *Dettes de guerre*, Elisa-bethville: L'essor du Congo.
- Smet, A.J. (1978), "P. Tempels: vader van een Afrikaans kristendom", In *Het Teken* (mei 1978), pp. 273-6.
- Smet, A.J. (1981), "Les débuts de la controverse autour de 'La Philosophie bantoue' du P. Tempels, In *Revue Afri-caine de Théologie*, 10, V, pp. 170-79.
- Tempels, Placide (1944), "Moeten we op zoek naar een Bantu-filosofie?", In *Aequatoria*, 7, 4, pp. 143-151.
- Tempels, Placide (1945), *La philosophie Bantoue*, Elisa-bethville: Lovania.
- Vanthemsche, Guy (2007), *La Belgique et le Congo*, Brus-sel: Editions Complexe.
- Vinck, H. (1986), "Les papiers Possoz aux archives Aequatoria", In *Annales Aequatoria*, 7, pp. 327-31.
- Vinck, Honoré (1987), "Le Centre Aequatoria à Bamanya, cinquante ans de recherches africanistes", In *Zaire-Afrique*, 212, pp. 79-102.
- Vinck, Honoré (1989), "Emile Possoz: bio-bibliographie et inventaire des Papiers Possoz à Sint Truiden", In *Annales Aequatoria*, 10, pp. 297-320.
- Vinck, Honoré (1997), "Société coloniale et droit coutu-mier, La correspondance G. Hulstaert – A. Sohier (1935-1960)", In *Annales Aequatoria*, 18, pp.
- Vinck, Honoré (2006), "Gustaaf Hulstaert (1900-1990): missie en wetenschap, een kritische biografie van een Melseelse missionaris", In *Land van Beveren*, 49, 4, pp. 202-33.
- Walckiers, Marc (1981), *Joseph Cardijn, Jusqu'avant la fondation de la J.O.C., Université Catholique de Louvain, Groupe d'Histoire Moderne: thèse présentée pour l'ob-tention du grade de Docteur en Philosophie et Lettres.*
- Walschot, L. (1991), "Les Allemands sont là, Een kroniek van de Eerste Wereldoorlog in Halle", In *Hallensia*, 13, 1-4.
- Wiredu, Kwasi (ed.) (2004), *A Companion to African Phi-losophy*, Malden-Oxford: Blackwell Publishing.

VOETNOTAS

- (1) Doctor in de geschiedenis. Duggingen, Zwitserland. Contact: piet.clement@gmail.com
- (2) P. Tempels, Placide (1945), *La philosophie Bantoue*, Eli-sabethville: Lovania.
- (3) Tempels publiceerde de meeste hoofdstukken van zijn *Bantoe-filosofie* eerst in het Nederlands als een reeks artikelen in de koloniale tijdschriften *Aequatoria* (Cacul-hatstad, einde 1944) en *Band* (Leopoldstad, begin 1945).
- (4) Zie bijvoorbeeld: Wiredu, Kwasi (ed.) (2004), *A Compa-nion to African Philosophy*, Malden-Oxford: Blackwell Publishing, pp. 233-35.
- (5) Brief P. Tempels aan E. Possoz, 9.03.1945, In Archief der Minderbroeders Sint-Truiden (hierna: AMST), Papieren P. Tempels, doos T71 – *Correspondentie Tempels-Possoz*, 1943-1966.
- (6) Brief Gustaaf Hulstaert aan Placide Tempels, 1.07.1945, In Bontinck, François (1985), *Aux origines de la philoso-phie Bantoue, La correspondance Tempels-Hulstaert (1944-48)*, Kinshasa: Faculté de Théologie Catholique, p. 75.
- (7) Bilolo, Mubabinge, "L'impact d'Emile Possoz sur P. Tempels. Introduction au destin du Possozianisme", In *Revue Africaine de Théologie*, 6, 11 (1982), pp. 27-57.
- (8) Vinck, Honoré, "Emile Possoz: bio-bibliographie et

inventaire des Papiers Possoz à Sint Truiden, In *Annales Aequatoria*, 10 (1989), pp. 297-320. Met dank aan pater Jozef Baelens ofm, die me toegang verleende tot het Missie-archief in Sint-Truiden.

(9) Vinck, H., "Les papiers Possoz aux archives Aequatoria", In *Annales Aequatoria*, 7 (1986), pp. 327-31. In juli 2008 genoot ik het voorrecht enkele dagen op de missie van de Missionarissen van het Heilig Hart te Bamanya te mogen verblijven en er gebruik te kunnen maken van de rijke bibliotheek en archief van het Centre Aequatoria. Mijn bijzondere dank gaat uit naar pater Honoré Vinck, bezieler van het Centre Aequatoria, pater Karel Lenaerts, de laatste Vlaamse pater ter plaatse, en Guillaume Essalo Lofele, archivaris te Bamanya.

(10) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 32, In AMST, *Papieren Possoz*.

(11) Het huis, Dekenstraat nr. 22, wordt vandaag (2010) bewoond door advocaat Maurits Roobaert.

(12) Dit was gebruikelijk: om aan het klein Seminarie in Mechelen geen leerlingen te onttrekken, mochten er op gezag van het bisdom in Halle slechts twee klassen Latijn worden ingericht. Clement, Raymond (1979), *Onze-Lieve-Vrouw van Halle College 1879-1979, Jubileumboek*, Halle, p. 13.

(13) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 116, In AMST, *Papieren Possoz*.

(14) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 53 en 56, In AMST, *Papieren Possoz*.

(15) Brieven Jef Cardijn aan Mille Possoz, 6 mei, 14 juni en 22 juni 1906, In AMST, *Papieren Possoz*, doos 15.

(16) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 67, In AMST, *Papieren Possoz*.

(17) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 327, In AMST, *Papieren Possoz*.

(18) Brief Jef Cardijn aan Mille Possoz, 19 mei 1906, In AMST, *Papieren Possoz*, doos 15.

(19) Zie voor deze episode ook: Walckiers, Marc (1981), *Joseph Cardijn, Jusqu'au jour la fondation de la J.O.C.*, Université Catholique de Louvain, Groupe d'Histoire Moderne: thèse présentée pour l'obtention du grade de Docteur en Philosophie et Lettres, vooral pp. 122-132.

(20) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 299-300, In AMST, *Papieren Possoz*.

(21) Brief Jef Cardijn aan Mille Possoz, 8 mei 1906, In AMST, *Papieren Possoz*, doos 15.

(22) Brief Jef Cardijn aan Mille Possoz, 19 mei 1906, In AMST, *Papieren Possoz*, doos 15.

(23) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 141, In AMST, *Papieren Possoz*.

(24) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 295, In AMST, *Papieren Possoz*.

(25) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 298-9, In AMST, *Papieren Possoz*.

(26) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 307, In AMST, *Papieren Possoz*.

(27) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 315, In AMST, *Papieren Possoz*.

(28) De Duitsers waren op 21 augustus 1914 Halle binnengetrokken. Walschot, L., "Les Allemagnes sont là, Een kroniek van de Eerste Wereldoorlog in Halle", In *Hallensia*, 13, 1-4 (1991), p. 12-13.

(29) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 136, In AMST, *Papieren Possoz*. Ook: Walschot, L. (1991), "Les Allemagnes", p. 169. Een korte overlijdensacte van de hand van de oom van Jean Possoz is te vinden op <http://louis-possouz.chez.com>

(30) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", pp. 158-60, In AMST, *Papieren Possoz*.

(31) Een gedetailleerd verslag van dit in de betiteling van

de Duitsgezinde oorlogsdagbladen 'groot komplot van Mons' in: Walschot, L. (1991), "Les Allemagnes", pp. 179-186.

(32) Doodsprentje Jean Jacmin in: Rijksarchief, *Papieren Cardijn*, farde 1714.

(33) Victor Ernest werd omwille van zijn spionageactiviteiten het Franse *Croix de guerre* verleend.

(34) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 146, In AMST, *Papieren Possoz*.

(35) Lories, Vic, "Kardinaal Jozef Cardijn", In *Hallensia*, 19, 2 (1997), pp. 16-17.

(36) Brief Jozef Cardijn aan Emile Possoz, 30 december 1916, In AMST, *Papieren Possoz*, doos 15 - J. Cardijn, gevang St Gillis 1917.

(37) Brief Jozef Cardijn aan Emile Possoz, 10 januari 1917, In AMST, *Papieren Possoz*, doos 15 - J. Cardijn, gevang St Gillis 1917.

(38) Brief Jozef Cardijn aan Emile Possoz, 4 mei 1917, In AMST, *Papieren Possoz*, doos 15 - J. Cardijn, gevang St Gillis 1917.

(39) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 169, In AMST, *Papieren Possoz*.

(40) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 169, In AMST, *Papieren Possoz*.

(41) Zie de desbetreffende papieren in: AMST, *Papieren Possoz* - doos 13.

(42) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 171, In AMST, *Papieren Possoz*.

(43) Hij was ook van 1921 tot 1930 directeur van het Instituut Notre-Dame te Halle. Clement, Raymond (1979), *Onze-Lieve-Vrouw van Halle College*, p. 27.

(44) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 167, In AMST, *Papieren Possoz*.

(45) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 176, In AMST, *Papieren Possoz*.

(46) Getuigenis van Emile Possoz in Rijksarchief, *Papieren Cardijn*, farde 1713.

(47) Vanthemse, Guy (2007), *La Belgique et le Congo*, Brussel: Editions Complexe, p. 174.

(48) "Les juridictions indigènes", In *Encyclopédie du Congo belge*, Brussel: Bielefeld, 1953, dl. III, p. 538 e.v.

(49) Van elke koloniale ambtenaar of magistraat werd een personeelsdossier aangelegd dat bewaard werd op het ministerie van Kolonien. Gegevens uit het dossier van Emile Possoz werden opgetekend door Daniel Vangroenweghe en zijn terug te vinden in: Vinck, Honoré (1989), "Emile Possoz", pp. 300-1.

(50) Osumaka Likaka (1997), *Rural Society and Cotton in Colonial Zaire*, Madison: University of Wisconsin Press.

(51) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 180, In AMST, *Papieren Possoz*.

(52) Gesprek met Paul Possoz op 8-08-2009. Paul Possoz keerde zelf na de Tweede Wereldoorlog als landmeter terug naar Congo en zou er tot in 1962 blijven. Hij woont nu in Bollinne bij Eghezée, met zijn echtgenote, een française die jarenlang als onderwijzeres in Congo werkte.

(53) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 180, In AMST, *Papieren Possoz*.

(54) Gesprek met Paul Possoz op 8-08-2009.

(55) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 185, In AMST, *Papieren Possoz*.

(56) Vinck, Honoré (1989), "Emile Possoz", p. 300.

(57) Mbandaka hier et aujourd'hui, Etudes Aequatoria 10 (1990), Bamanya - Mbandaka: Centre Aequatoria.

(58) Ministère des Colonies, *Annuaire officiel* 1931, Brussel: A. Lesigne, p. 523.

(59) Brief Emile Possoz aan Moreno, 17 mei 1949, KADOC, BE/942855/815 - Archief Frans Placide Tempels,

Doos 1: *Correspondentie Tempels-Possoz*.

(60) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 194, In AMST, *Papieren Possoz*.

(61) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 180 en 184, In AMST, *Papieren Possoz*.

(62) Volgens zijn zoon Paul had Emile Possoz volstrekt geen interesse in geldzaken, die hij volledig overliet aan zijn echtgenote; vaak tot haar wanhoop. Gesprek met Paul Possoz op 8-08-2009.

(63) Vinck, Honoré (2006), "Gustaaf Hulstaert (1900-1990): missie en wetenschap, een kritische biografie van een Melsee missionaris", In *Land van Beveren*, 49, 4, pp. 202-33.

(64) Een volledige geschiedenis van het tijdschrift *Aequatoria* in: Vinck, Honoré (1987), "Le Centre Aequatoria à Bamanya, cinquante ans de recherches africanistes", In *Zaire-Afrique*, 212, pp. 79-102. Zie ook: www.aequatoria.be

(65) Possoz, E. (1939), "Le droit nègre", In *Aequatoria*, 2, 4, p. 53.

(66) "On n'a pas bien observé les mœurs nègres aussi longtemps qu'on n'a pas remarqué combien les relations avec les êtres invisibles sont d'ordre juridique pour les nègres. Ces relations ne sont ni un pure culte ni pure magie". Possoz, Emile (1942), *Éléments de droit coutumier nègre*, Elisabethville, pp. 34-5.

(67) "D'innombrables heures nous avons conversé sur toutes sortes de problèmes: religieux, pastoraux, sociaux, juridiques, philosophiques, scientifiques...". Hulstaert, G. (1983), "Possoz et Tempels: influences mutuelles?", In *Revue Africaine de Théologie*, 7, 14, p. 215.

(68) Brief Gustaaf Hulstaert aan Antoine Sohier, 29.06.1939, gereproduceerd in: Vinck, Honoré (1997), "Société coloniale et droit coutumier, La correspondance G. Hulstaert - A. Sohier (1935-1960)", In *Annales Aequatoria*, 18, p. 51.

(69) Brief Gustaaf Hulstaert aan Antoine Sohier, 27.10.1939: *ibidem*, p. 56.

(70) "Ik was gaandeweg gedwongen mij zelf een rechtstheorie te vormen voor het inlands recht. (...) Dit bracht mij een hartstochtelijk geluk mede". Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 193-4, In AMST, *Papieren Possoz*.

(71) Lamy, E. (1988), "Sohier, Antoine Joseph", In Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, *Belgische Overzeese Biografie*, Deel VIII, Brussel, k. 392-406. Sohier, een leeftijdgenoot van Possoz, had zijn carrière in de koloniale magistratuur in 1934 beëindigd als procureur-generaal van de provincie Katanga. In 1939 was hij opnieuw kort in Belgisch Congo op een officiële regeringsmissie. Door zijn aanzien, zijn invloed - onder meer als adviseur van het ministerie van Koloniën - en zijn talloze activiteiten - onder meer in het Koninklijk Koloniaal Instituut van België en aan de Koloniale Hogeschool - bekleedde hij een vooraanstaande positie in het Belgische koloniale establishment.

(72) Brief Antoine Sohier aan Gustaaf Hulstaert, 11.12.1939, gereproduceerd in: Vinck, Honoré (1997), "Société coloniale", p. 51.

(73) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 196, In AMST, *Papieren Possoz*.

(74) Gesprek met Paul Possoz op 8-08-2009.

(75) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 197, In AMST, *Papieren Possoz*.

(76) Rubbens, Antoine (ed.) (1945), *Dettes de guerre*, Elisabethville: l'essor du Congo. Ook: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen (1983), *Bijdragen over Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Brussel.

(77) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 200, In AMST, *Papieren Possoz*.

(78) En procureur-generaal Devaux expliciteerde: "La tournure d'esprit de M. Possoz le porte vers l'abstraction. Cette tendance entraîne l'originalité dans les idées et souvent, chez lui, l'originalité dans l'expression même des idées sans qu'il se soucie assez d'être compris, ni de la façon dont il est compris. Cela explique que dans la magistrature où il s'agit d'exercer une influence sociale de direction et de répression, il se montre inférieur à ses intentions et à ses qualités morales". Parquet de première instance d'Elisabethville, "Etat des notes biographiques Emile Possoz", 8 mars 1941, In KADOC, BE/942855/815 - *Archief Frans Placide Tempels, Doos 1: Correspondentie Tempels-Possoz*.

(79) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 192, In AMST, *Papieren Possoz*.

(80) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 197, In AMST, *Papieren Possoz*.

(81) Brief Mgr de Hemptinne, vicair apostolique du Katanga, Elisabethstad, 4.02.1941, In AMST, *Papieren Possoz*, doos 13: enveloppe "Reactie op aanvraag tot imprimatur". Wat de Hemptinne Possoz vooral verweet, was dat hij de Katholieke Actie en Kajotters-beweging bijna uitsluitend opvatte als een lekenbeweging die de bestaande kerkelijke hiërarchie van de bodem af zou vernieuwen of zelfs vervangen. De apostolische vicaris nam in het bijzonder aanstoot aan uitspraken zoals: "L'Action Catholique est un apostolat laïc destiné à effacer la séparation de l'Eglise en religieux et laïcs, du moins en faisant cesser la stérilisation de ces derniers par les premiers". Of nog: "Quand nos prêtres connaîtront leurs ouailles et auront cessé de croire les connaître tout en les méprisant, nous aurons de nouveaux prêtres et l'Eglise sera jeune à nouveau. Le jocrisme aura triomphé". Emile Possoz ondernam nog een wanhopige poging zijn manuscript van alle aanstootgevende elementen te laten zuiveren door ene Dom Emmanuel Valet, maar deze wees deze "onmogelijke taak" resoluut van de hand en raadde aan het manuscript - dat hij kapiteldes als 'un assemblage informe et incohérent' - zonder meer te verbranden. Brief Dom Emmanuel Valet, OSB, Elisabethstad, 18.08.1941, In AMST, *Papieren Possoz*, doos 13: enveloppe "Reactie op aanvraag tot imprimatur".

(82) Pétilion, L.A. (1973), "Jean-Félix de Hemptinne", In Académie Royale des Sciences d'outre-mer, *Biographie Belge d'outre-mer*, deel VIIa, Brussel, k. 291-99. Ook: Feltz, G. (1983), "Mgr de Hemptinne pendant la Seconde Guerre Mondiale", In Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, *Bijdragen over Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Brussel, p. 419-37.

(83) Giovanni Dellepiane (1889-1961) was apostolisch afgevaardigde in Leopoldstad van 1930 tot 1949 en nadien apostolisch nuntius in Wenen tot zijn dood in 1961. Hij behoorde tot de initiatiefnemers van de universiteit Lovanium te Kimwenza bij Kinshasa (1954).

(84) Possoz, E. (1941), "La refonte de la famille sur un plan nouveau?", In *Aequatoria*, 4, 3, p. 53.

(85) Vinck, Honoré (1987), "Le Centre Aequatoria", pp. 79-102.

(86) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 199, In AMST, *Papieren Possoz*. Ook: Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 43.

(87) Brief Mgr Dellepiane aan Mgr de Hemptinne, Leopoldstad, 19 december 1942, In AMST, *Papieren Possoz*, doos 13 - Brieven.

(88) Zie hierover Emile Possoz' eigen nota "Éléments de droit coutumier nègre: anecdotes sur la publication" bewaard in de Archieven Aequatoria in Bamanya. Ook: Vinck, Honoré, "Emile Possoz", pp. 297-320.

(89) Possoz, Emile (1942), *Éléments*, p. 9 (préface de A. Sohier).

(90) N.D. (1942), "E. Possoz: Eléments de droit coutumier nègre", in *Aequatoria*, V, 5, pp. 121-2.

(91) Smet, A.J. (1978), "P. Tempels: vader van een Afrikaans kristendom", in *Het Tekon* (mei 1978), pp. 273-6.

(92) Brief Placide Tempels aan Emile Possoz, 1 februari 1944, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(93) "Laten we mekaar helpen; wie weet welk verrekend resultaat we bereiken". Brief Placide Tempels aan Emile Possoz, 22 augustus 1943, in AMST, *ibidem*.

(94) "Reeds 15 scholen gebouwd dit droog seizoen!" schrijft hij Possoz op 22 augustus 1943.

(95) Tempels was ook later nog Possoz erkentelijk voor die beslissende aansporing: zie de brief van Placide Tempels aan Emile Possoz van 10 september 1944: "Ik was vroeger – voor ik U kende – bezig met de aanpassing van godsdienstleer (...). Die me dat levenswerk deed laten liggen – om meer met onthologie als onthologie bezig te zijn – dat zijn niet de zwarten geweest, dat deed ik ook niet uit eigen goesting, dat deed ik omdat ethnologen, gij vooral, met onthologische opwerpingen afkwamen, of in hun werk (Eléments) onthologische principes vooropstelden die me niet juist schenen. U hebt onthologische discussies uitgelokt. U hebt me gevraagd: 'welke is volgens U de synthese der negermentaliteit?' enz." Tevens de brief van 3 april 1947, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(96) De volledige briefwisseling Tempels-Hulstaert werd, vertaald in het Frans, uitgegeven door: Bontinck, François (1985), *Aux origines*. Het moet gezegd dat de functiebedeling in Belgisch Congo schijnbaar uitstekend functioneerde: waar in de brousse of op 'déplacement' de correspondenten zich ook bevonden, ze bleven voor mekaar steeds goed en relatief snel over de postweg bereikbaar.

(97) Gesprek met Paul Possoz op 8-08-2009.

(98) Tempels, Placide (1944), "Moeten we op zoek naar een Bantu-filosofie?", in *Aequatoria*, 7, 4, pp. 143-151.

(99) Brief Placide Tempels aan Emile Possoz, 23 juli 1944, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(100) "Gij hebt dat opstelletje goed gevonden en mij gedwongen het te laten verschijnen; zonder U ware dat nooit gebeurd"; brief Placide Tempels aan Emile Possoz, 8 januari 1945, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz. Tempels' artikel werd later hemomen als inleidend hoofdstuk in een opgemerkt boek dat de toestand in de kolonie tijdens de oorlog erg kritisch op de korrel nam: Rubbens, Antoine (ed.) (1945), *Dettes de guerre*.

(101) Emile Possoz' oorspronkelijke vertaling van Tempels Bantoe-filosofie is terug te vinden op: <http://www.aequatoria.be/tempels/ETPossozFR.htm>.

(102) Antoon Rubbens (1909-2000) had in de koloniale administratie gewerkt, eerst als gewestbeheerder in Ruanda-Urundi, vervolgens in Kabinda in de Kasai. Vanaf augustus 1945 pleitte hij als advocaat voor het Hof van Beroep in Elisabethstad. Van 1960 tot 1966 doceerde hij aan de universiteit Lovanium. Terug in België was hij mede-oprichter van de Katholieke Universiteit Brussel en de eerste decaan van de Rechtsfaculteit daar.

(103) Reeds in een brief van 14 november 1944 had Possoz Tempels gesuggereerd zijn studie als boek uit te geven, Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 37.

(104) Tempels, Placide (1945), *La philosophie Bantoue*, p. 32.

(105) Tempels, Placide (1945), *La philosophie Bantoue*, p. 37. Tempels verwijst in zijn boek drie keer naar Emile Possoz en diens *Eléments de droit coutumier nègre* ("son livre remarquable", p. 116).

(106) Voor een meer uitvoerige duiding van Tempels' Bantoe-filosofie, zie: Wiredu, Kwasi (ed.) (2004), *A Companion to African Philosophy*, pp. 233-35. En: Balinganga Malibabo (2004), *Die Bantu-Philosophie von Tempels aus afrikanischer Perspektive* (<http://www.afrikanistik-online.de/archiv/2006/268>).

(107) Zie brief Tempels aan Hulstaert, 27 maart 1944, in Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 22.

(108) Possoz, E. (1945), "Préface", in Tempels, Placide, *La philosophie Bantoue*, p. 2.

(109) Deze weergave van De Hemptinne's tirade stamt van Tempels zelf, in een brief die hij nog diezelfde dag aan Hulstaert schreef: "Je dois vous dire que j'ai passé une heure terrible". Brief Tempels aan Hulstaert, 4 november 1945, in Bontinck, François (1985), *Aux origines*, pp. 89-90.

(110) Brief Hulstaert aan Tempels, 7 maart 1946, in Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 103.

(111) Smet, A.J. (1981), "Les débuts de la controverse autour de 'La Philosophie bantoue' du P. Tempels, in *Revue Africaine de Théologie*, 10, V, pp. 170-79.

(112) Brief Hulstaert aan Tempels, 7 maart 1946, in Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 101.

(113) Brief Tempels aan Possoz van 4 mei 1946, in KADOC, BE/942855/815 – *Archief Frans Placide Tempels*, Doos 1: Correspondentie Tempels-Possoz.

(114) Brief Hulstaert aan Tempels, 7 maart 1946, in Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 102.

(115) Brief Dellepiane aan Mgr Stappers van 31 december 1945, in: Smet, A.J. (1981), "Les débuts", p. 171.

(116) Brief Tempels aan Possoz, 9 november 1945, in KADOC, BE/942855/815 – *Archief Frans Placide Tempels*, Doos 1: Correspondentie Tempels-Possoz.

(117) Maritain schreef Possoz in november 1946 onder meer: "J'éprouve un intérêt particulier pour les problèmes ethnologiques, et vos vues sur les peuples claniques, comme les analyses si profondes et si suggestives du P. Tempels, renouvelent de la façon la plus heureuse les points de vue fondamentaux de l'ethnologie aussi bien que l'esprit dans lequel il conviendrait que les missionnaires approchent l'âme des Primitifs". Brief Tempels aan Hulstaert, 21 november 1946, in Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 124.

(118) De evolutie in Hulstaert's opinie is goed te volgen in zijn briefwisseling met Tempels: Bontinck, François (1985), *Aux origines*. Zie ook: Boelaert, E. (1946), "La philosophie bantoue selon le R. P. Placide Tempels", in *Aequatoria*, 9, 3, pp. 81-90.

(119) Kagame, Alexis (1956), *La philosophie bantu-rwandaïse de l'être*, Brussel: Académie Royale de Sciences Coloniales. En: Kagame, Alexis (1976), *La Philosophie bantoue comparée*, Paris: Présence Africaine. Zie ook: Kagabo, Liboire (2004), "Alexis Kagame: Life and Thought", in Wiredu, Kwasi (ed.), *A Companion to African Philosophy*, Malden-Oxford: Blackwell Publishing, pp. 231-42.

(120) In Aimé Césaire's interpretatie wordt Tempels Bantoe-filosofie een schaamlapje dat de koloniale uitbuiting in Belgisch Congo helpt toedekken: "S'il y a mieux, c'est du R.P. Tempels. Que l'on pille, que l'on torture au Congo, que le colonisateur belge fasse main basse sur toute richesse, qu'il tue toute liberté, qu'il opprime toute fierté – qu'il aille en paix, le révérend Père Tempels y consent. Mais, attention ! Vous allez au Congo ? Respectez, je ne dis pas la propriété indigène (les grandes compagnies belges pourraient prendre ça pour une pierre dans leur jardin), je ne dis pas la liberté des indigènes (les colons belges pourraient y voir propos subversifs), je ne dis pas la patrie congolaise (le gouvernement belge risquant de prendre fort mal la chose), je dis : Vous allez au Congo,

respectez la philosophie bantouel". Césaire, Aimé (1955; herdruk 2004), *Discours sur le colonialisme*, Parijs: Présence Africaine, p. 44.

(121) Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 59.

(122) Brief Tempels aan Hulstaert, 11 mei 1946, in Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 111.

(123) Placied Tempels aan Emile Possoz, 31 juli 1947, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(124) Tempels kreeg het verlossende woord bij monde van pater Albert Perbal (1884–1971), directeur van het missionarisch instituut van de Congregatie voor de Voortplanting van het Gelooft (Propaganda Fidei) van het Vaticaan, die reeds eerder zijn steun voor Tempels' werk had betuigd: "Je savais Mgr Dellepiane fort monté contre votre livre: il m'en avait parlé longuement lors de son passage à Rome. Mais je savais aussi que cette opinion n'était pas partagée par Mgr. Constantini [de machtige secretaris van de Congregatio de Propaganda Fidei], qui m'avait demandé un rapport, et qui m'a dit formellement que mon rapport le satisfaisait et entraînait bien dans ses idées". Geciteerd door Tempels in een brief aan Emile Possoz, 27 augustus 1947, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(125) Brief Tempels aan Hulstaert, 16 mei 1947, Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 152.

(126) Volgende sleutelpassage uit een brief van Tempels aan Hulstaert illustreert deze evolutie: "Cher P. Hulstaert, il m'est arrivé une chose très étrange. Européen, j'ai essayé de comprendre les Noirs, de connaître leur point de vue, je croyais y avoir réussi et je pouvais, à ce qu'il me semblait, me mettre dans la peau d'un Noir. (...) D'abord je pensais que cela suffisait et que je n'avais qu'à retirer cette peau noire pour continuer à parler religion, de Blanc à Noir. Je resterais de ce côté du fossé et je parlerais aux Noirs sur l'autre bord, mais je leur parlerais en des termes appropriés. Maintenant, *post factum*, je m'aperçois que spontanément, pour pouvoir communiquer la vie religieuse de manière encore mieux adaptée, j'ai voulu rester conditionnellement dans cette peau noire, pour essayer ainsi de voir, d'exprimer, de vivre le christianisme moi-même comme un Primitif. Cela m'a enrichi; j'en ai acquis une vue du christianisme beaucoup plus fraîche. C'était une cure de rajeunissement." Tempels aan Hulstaert, 19 januari 1947, Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 142–3.

(127) Brief Possoz aan Tempels, 18 september 1943, in KADOC, BE/942855/815 – *Archief Frans Placide Tempels*, Doos 1: Correspondentie Tempels-Possoz.

(128) Brief Tempels aan Possoz, 18 december 1944, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(129) Brief Tempels aan Possoz, 4 mei 1946, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(130) "Cardijn, nadat ik hem enige woorden gesproken had te Brussel, zei hij: Gij deed bij de zwarten juist gelijk ik hier met de jonge werklieden begon". Brief Tempels aan Possoz, 8 juni 1948, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(131) "Cardijn heeft me gezegd: Dat is het, ga zo voort tot het uiterste, het uiterste." Brief Tempels aan Possoz, 29 september 1948, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(132) "Ik had juist een deel papieren gereed liggen, die ik u wilde sturen om aan Cardijn te laten lezen. Ik zou hem iets moeten vragen... voor mijn geweten". Brief Tempels aan Possoz, 30 december 1948, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(133) Hulstaert, G. (1983), "Possoz et Tempels. Influences mutuelles ?", in *Revue Africaine de Théologie*, 7, 14, pp. 219–20.

(134) Ook later nog gebruikte Tempels Possoz als doorgeefluik wanneer hij in contact wilde komen met Cardijn of hem teksten doorsturen. Zie brieven Tempels aan Possoz, 9 mei en 4 oktober 1956, in AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(135) Fabian, Johannes (1971), *Jamaa, A Charismatic Movement in Katanga*, Evanston: Northwestern University Press, pp. 21–48.

(136) Smet, A. J. (1978), "P. Tempels", p. 276.

(137) Aanhef van de lofzang van Simeon, één van de drie lofzangen uit het Lukasevangelie: "Nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum in pace", ofwel: "Nu laat Heer, uw dienaar in vrede heengaan, zoals U heeft beloofd".

(138) Joseph Possoz aan Emile Possoz, 7 maart 1945. Brief vriendelijk ter beschikking gesteld door Louis Possoz, kleinzoon van Emile.

(139) Joseph Possoz aan Emile Possoz, 24 februari 1945. Brief vriendelijk ter beschikking gesteld door Louis Possoz, kleinzoon van Emile.

(140) Joseph Possoz aan Emile Possoz, 24 februari 1945. Brief vriendelijk ter beschikking gesteld door Louis Possoz, kleinzoon van Emile.

(141) "Oui, je comprends qu'il est difficile de trouver quelque chose pour Possoz: ce n'est pas un professeur, ni un homme à marcher dans les chemins tracés (ce qu'il faut pourtant savoir faire dans une administration); c'est un chercheur original qui devrait travailler dans un institut libre où il pourrait se consacrer à ses études. Et en Belgique, on ne voit pas très bien comment il pourrait trouver une situation pareille. A moins qu'il ne se fasse bibliothécaire quelque part". Brief Gustaaf Hulstaert aan Antoine Sohier, 7 februari 1946, in Vinck, Honoré (1997), "Société coloniale", p. 77.

(142) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 201, in AMST, *Papieren Possoz*.

(143) Joseph Possoz aan Emile Possoz, 24 februari 1945. Brief vriendelijk ter beschikking gesteld door Louis Possoz, kleinzoon van Emile.

(144) Brief Emile Possoz aan Antoine Munongo, 25 juni 1956, KADOC, BE/942855/815 – *Archief Frans Placide Tempels*, Doos 3, folder 1: "Possoz 1956–1957".

(145) Gesprek met Paul Possoz op 8-08-2009.

(146) Bontinck, François (1985), *Aux origines*, p. 45, voetnoot 59.

(147) Brief E. De Jonghe, secretaris-generaal van het Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut, aan Emile Possoz, 17 juli 1946, KADOC, BE/942855/815 – *Archief Frans Placide Tempels*, Doos 1, folder 1 "Possoz aan derden, 1942–1947".

(148) Een volledig overzicht van Emile Possoz' publicaties in: Vinck, Honoré (1989), "Emile Possoz", pp. 302–6.

(149) Possoz, Emile, "Uit mijn leven", p. 168, in AMST, *Papieren Possoz*.

(150) "J'ai séparé mon chemin de celui de Mr Possoz, qui [m'a envoyé] une série d'articles que je n'arrive pas à comprendre et dont le ton est parfois bien agressif". Antoine Sohier aan Gustaaf Hulstaert, 5 september 1947, in Vinck, Honoré (1997), "Société coloniale", p. 85.

(151) Vinck, Honoré (1989), "Emile Possoz", p. 301.

(152) Brief Emile Possoz, 18 november 1965, in Rijksarchief, *Papieren Cardijn*, farde 1710/2 – Briefwisseling Cardijn-Possoz, 1959–1965.

(153) Emile Possoz aan pater Nestor Poppe, 27 november 1965, in AMST, *Papieren Possoz*, doos 13: farde "Possoz – Nestor Poppe". Mgr Alfredo Ottaviani (1890–1979), was

van 1959 tot 1968 secretaris van de Congregatie voor de Geloofsleer van het Vaticaan.

(154) Brief Tempels aan Possoz, 10 september 1944, In AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz. De aanhef van zijn brief van 2 februari 1946 aan Possoz luidde: "Mijn eeuwige lijder."

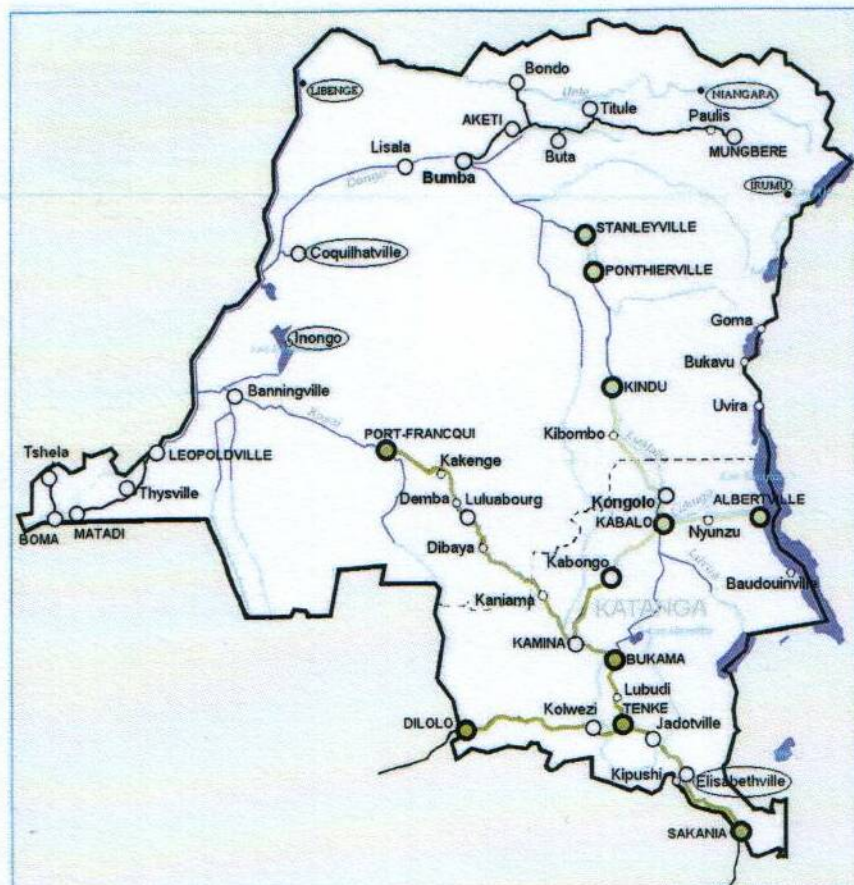
(155) Brief Tempels aan Possoz, 16 november 1948, In AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz.

(156) Brief Tempels aan Possoz, 2 februari 1946, In AMST, *Papieren P. Tempels*, doos T71 – Correspondentie Tempels-Possoz. Op 27 augustus 1946 schreef Tempels: "Ik erken in u een buitengewone intuïtie, gij hebt drie belangrijke dingen gezegd: 1) centraal gedacht van het primitieve recht = vaderdom; 2) de juridische zin van de dot [bruidsschat], teken van het grootste der interklanische betrekkingen of contracten; 3) u hebt gezegd: dat het

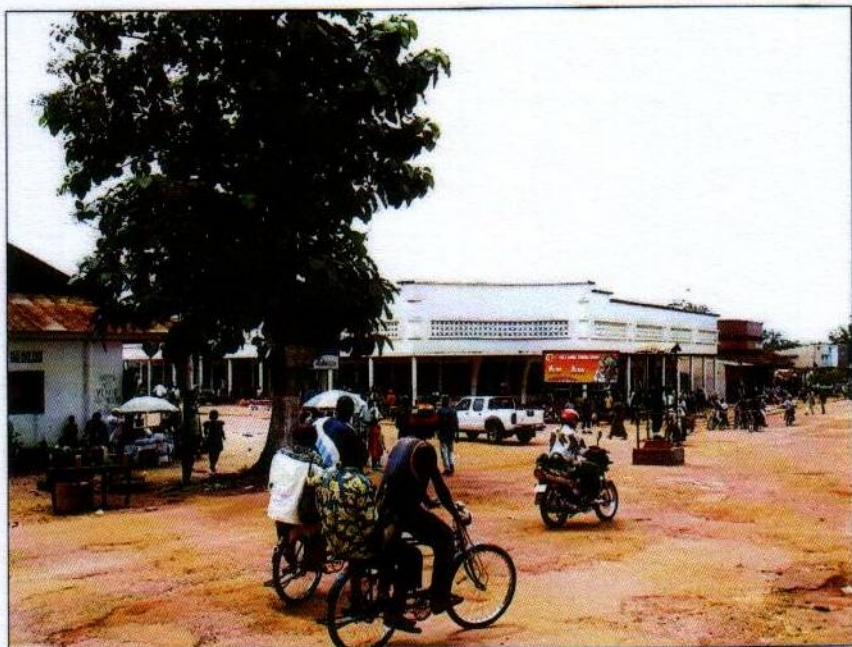
inlandsch recht gesteund is op inlandsche ontologie. Dat MOET gerespecteerd worden in u. (...) Ik had nochtans gemakkelijk kunnen schrijven, dat ik aangepaste catechese geschreven had VOOR ik u kende., dat ik niet slaafs overmeem wat u gezegd hebt, dat ik niet geschreven heb onder uw diktaat, enz.. Maar ik weet wel, dat u mij gezegd hebt uit aangepaste catechese de gedachten der zwarten te lichten en apparat te beschrijven; en ook weet ik dat we sedert onze ontmoeting niet verder meer in isolatie ons eigen gedachten hebben kunnen denken, ons eigen leven onafhankelijk hebben kunnen houden, maar dat onze woordenwisselingen en brieven niet zonder invloed gebleven zijn op mij, dat ik geleerd heb in *Éléments*, dankbaar geleerd".

(157) Brief Hulstaert aan Tempels, 22 juli 1944, In Bonlinck, François (1985), *Aux origines*, p. 26.

(158) Hulstaert, G. (1983), "Possoz et Tempels", p. 221.

Kaart van het spoorwegennet en de bevaarbare waterwegen in Belgisch Congo, 1889-1960 (met dank aan Dhr Sarlet; zie: www.bck-kdl.be). De officiële standplaatsen van Emile Possoz tijdens zijn koloniale carrière (1926-1945) zijn omcirkeld.

Het commerciële centrum van Mbandaka - het vroegere Coquilhatstad - anno 2008 (foto P. Clement)

*Koloniale architectuur in Mbandaka, Democratische Republiek Congo: het voormalige hotel Leopold II te Coquilhatstad.
(foto 2008, P. Clement)*

www.hallensia.be - info@hallensia.be

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER :
R. CLEMENT - WILLAMEKAAI 15 - 1500 HALLE

AFGIFTEKANTOOR HALLE 1

1500 HALLE 1 - P109179